

Handelingsvrijheid binnen nazibegrenzing

‘Een mens scheidt zijn eigen lot van binnen uit.’

Dagboeken en brieven van Etty Hillesum, 1941-1943
Amsterdam-Westerbork

Lotte Bergen
Anton de Haenstraat 85
2563 BR Den Haag
070-3644551
L.Bergen@umail.Leidenuniv.nl
DT 0217662

MA Scriptie
Studierichting Geschiedenis, PCNI
Dr. Anna Tijsseling
Universiteit Leiden
mei 2015

Inhoud

Voorwoord		4
Inleiding		5
Hoofdstuk	1 Historiografie	11
Hoofdstuk	2 Een biografische schets van Etty Hillesum	16
	2.1 De familie Hillesum	16
	2.2 Julius Spier; therapeut, leermeester en grote liefde	18
	2.3 Liefde voor mannen en vrouwen	22
	2.4 Etty over haar vrouw-zijn	23
	2.5 Joodse identiteit	25
	2.6 God als 'sparringpartner'	28
	2.7 Het einde van de familie Hillesum	29
Hoofdstuk	3 Etty's voorstelling van het Joodse 'Massenschicksal'	32
Hoofdstuk	4 Innerlijke handelingsvrijheid	35
	4.1 Haat vermeerdert haat	37
	4.2 De dingen met humor benaderen	38
	4.3 De schoonheid van de natuur blijft, ondanks alles	40
	4.4 Innerlijke voorbereiding op het 'Massenschicksal'	41
	4.5 Niet onderduiken maar doelgericht naar 'het front'	42
Hoofdstuk	5 Externe handelingsvrijheid	44
	5.1 Medewerkster van de Joodse Raad in Amsterdam	44
	5.2 Etty in Westerbork	47
	5.2.1 Hulpverleenster in Westerbork	49
	5.2.2 De 'hoedster' van haar familie	50
	5.2.3 Kroniekschrijfster van een stuk geschiedenis	53
Conclusie		56
Literatuur		60

*'Later wanneer ik niet meer wonen zal op een ijzeren brits
in een land, waar prikkeldraad omheen is,
dan wil ik een lampje boven mijn bed hebben, zodat het
's nachts licht om me heen is, wanneer ik dat wil.'*¹

¹ Etty Hillesum, *Het Werk 1941-1943*, (zesde druk. Amsterdam 2012) 678.

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie 'Handelingsvrijheid binnen nazibegrenzing. Dagboeken en brieven van Etty Hillesum, 1941-1943. Amsterdam-Westerbork'. Deze scriptie heb ik geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de opleiding Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

*'Ik fietste vanmorgen langs de Stadionkade
en genoot van de wijde hemel daar aan de rand van de stad
en ademde de frisse ongerantsoeneerde lucht in.
En overal bordjes die wegen, de vrije natuur in voor joden versperd hielden.
Maar boven dat ene stuk hemel dat ons blijft, is ook die volledige hemel!'²*

De Joodse Etty Hillesum groeide na de eerste publicatie van haar dagboek aantekeningen in 1981 uit tot een van de veel besproken slachtoffers van de Holocaust. Ze koos niet voor onderduik maar vertrok vrijwillig naar Westerbork. Was Etty een 'heilige', 'een mystica' of was ze juist, zoals sommige critici beweerden, egocentrisch en deed ze er alles aan om uit de deportatietrein te blijven? De beeldvorming omtrent Etty Hillesum is fascinerend en tot op heden neemt de stroom aan publicaties over Etty Hillesum niet af.

De reden voor dit onderzoek was dat Etty mij intrigeerde in de wijze waarop zij haar eigen weg volgde. Terwijl de verschrikkingen van het naziregime steeds meer het leven van de Joden in hun greep kregen, was Etty Hillesum niet alleen in staat het leven toch als mooi en zinrijk te ervaren, maar wist zij ook binnen de nazibegrenzing invulling te geven aan haar eigen lot.

Bij dezen wil ik mijn begeleidster Dr. A.C.M. Tijsseling bedanken voor de begeleiding en ondersteuning. Dr. D. Bos dank ik voor het feit dat hij mee-lezer wilde zijn. Tot slot ben ik L. Nooteboom erkentelijk voor haar rol als klankbord.

Lotte Bergen, Den Haag, mei 2015

² Hillesum, *Het werk*, 457.

Inleiding

'Ik ben iedere dag in Polen op de slagvelden zo kan men het noemen, er dringt zich een visioen van gifgroene gasvelden aan me op; ik ben bij de hongerenden bij de mishandelden en bij de stervenden iedere dag, maar ik ben ook bij de jasmijn en bij dat stuk hemel achter mijn venster. Er is voor alles plaats in een leven!'³ Dit schreef de Joodse Etty Hillesum op 2 juli 1942 in haar dagboek vanuit haar kamer aan de Amsterdamse Gabriel Metsusstraat. Zij schreef dit dagboek, dat uit elf cahiers bestaat⁴, tussen maart 1941 en oktober 1942. Voor haar definitieve vertrek naar doorgangskamp Westerbork in juni 1943 gaf ze de dagboeken in bewaring aan haar vriendin Maria Tuinzing. Drie maanden later werd Etty met haar familie gedeporteerd naar Auschwitz waar ze op negenentwintigjarige leeftijd om het leven kwam.⁵ Het fragment typeert Etty's houding tegenover de Jodenvervolgung. Terwijl de verschrikkingen van het naziregime steeds meer het leven van de Joden in hun greep krijgen, meent Etty dat er voor alles plaats is in het leven; voor de mishandelden en de stervenden in Polen maar ook voor de jasmijn en de blauwe hemel. Deze houding culmineerde uiteindelijk in haar besluit om vrijwillig naar Westerbork te gaan. Etty had namelijk in de zomer van 1942 een aanstelling bij de Joodse Raad. Ze deed administratief werk, maar ze had haar twijfels over de rol die de Joodse Raad speelde in de vervolging. Ze vroeg overplaatsing aan naar Westerbork. Haar verzoek werd ingewilligd en Etty werd aangesteld bij de dienst 'Sociale Verzorging Doortrekkenden' in het doorgangskamp, waar ze naar eigen zeggen iets kon betekenen voor haar medemens. Door haar status, die het werk bij de Joodse Raad met zich meebracht, kon Etty het kamp verlaten voor verlof. Dat deed ze een aantal keren. Ondanks de mogelijkheden die ze had om onder te duiken, keerde ze steeds weer terug naar het kamp.⁶ Haar houding en keuze voor Westerbork zorgde ervoor dat Etty met de publicatie van de eerste dagboek aantekeningen, uitgroeide tot een van de veel besproken en beschreven slachtoffers van de Holocaust.

Over de verklaring van Etty's keuze om naar Westerbork te gaan en niet onder te duiken, zijn verschillende studies verschenen. Klaas Smelik, Hoogleraar Hebreeuws aan de Universiteit van Brussel en de oprichter van het Etty Hillesum Onderzoekscentrum (EHOC) in Gent, heeft daar reeds veel over gepubliceerd. Hij wijst erop dat Etty's keuze om niet onder te duiken een opvallende rol speelt in de beoordeling van haar persoon. In die beoordeling overheersen globaal twee standpunten. Het eerste standpunt is dat Etty solidair wilde zijn met haar volk. Vanuit dit beeld wordt Etty het martelaarschap of die van heilige toegeschreven.

Tegengesteld aan dit beeld is het standpunt van de Joodse publiciste Henriette Boas.

³ Hillesum, *Het werk*, 485.

⁴ Het zevende dagboekschift van Etty is niet terug gevonden.

⁵ Hillesum, *Het werk* XIV-XVIII.

⁶ *Ibidem*, xvii.

Volgens Boas was Etty Hillesum vooral egocentrisch en zou ze er alles aan gedaan hebben om deportatie en vernietiging juist te voorkomen. Een andere reden die Boas opperde was dat Etty haar leven voor zichzelf niet meer zinvol genoeg vond, na het overlijden van haar grote liefde, de psychiater en tevens haar therapeut, Julius Spier. Volgens Boas was Etty's wereld ingestort. Om toch nog betekenis aan haar leven te kunnen geven, offerde ze zichzelf op voor anderen in Westerbork.⁷ Smelik beoogt deze patstelling, zoals hij dat zelf noemt, te doorbreken. Aangezien de beide standpunten gebaseerd zijn op Etty's eigen uitspraken is het volgens Smelik nuttig om nog eens stil te staan bij de beweegredenen van Etty om naar Westerbork te gaan. Smelik stelt dat drie zaken een rol speelden: Ten eerste zag Etty het als haar plicht om zo lang mogelijk als 'maatschappelijk werkster' in Westerbork dienst te kunnen doen. Een tweede reden is dat Etty morele bezwaren had tegen de onderduik. Onderduiken betekende namelijk dat in jouw plaats een ander gedeporteerd zou worden. Dit had te maken met het vereiste aantal mensen dat op transport moest. Vanuit het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), het hoofdkantoor van de Duitse veiligheidsdienst in Berlijn werd het aantal mensen dat gedeporteerd moest worden vastgesteld. Het RSHA gaf dit aantal door aan *Referat IVB4*, een onderafdeling van het RSHA dat gevestigd was in Den Haag. *Referat IVB4* stond onder leiding van *Sturmbannführer* Willy Zöpf. De commandant van Westerbork, Albert Konrad Gemmeker ontving wekelijks via telefoon- of telexverbinding van Zöpf het vereiste aantal Joden dat op transport moest naar het oosten. Dit getal was voor Gemmeker van essentieel belang. Hij was namelijk verantwoordelijk voor de deportaties vanuit Westerbork. Hij zag erop toe dat het wekelijkse aantal klopte.⁸ Dat dit aantal zo belangrijk was, had te maken met de capaciteit van de kampen in het oosten. Als er te weinig mensen op transport gingen, zorgde dat voor vertraging van de *Endlösung*. Teveel joden op transport was ook onverstandig, want dan zouden de kampen te vol raken met alle gevolgen van dien. Naast de praktische overweging om niet onder te duiken, wijst Smelik erop dat er bij Etty sprake was van een mystieke lotsverbondenheid. De Joden treft een gemeenschappelijk lot en volgens Etty mocht een individuele jood dit lot niet doorbreken want dan zou de onderlinge solidariteit verbroken worden.⁹

In *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust*, stelt historicus Bart van der Boom net als Smelik, dat Hillesum vooral solidair wilde zijn met het Joodse proletariaat en daarom naar Westerbork ging.

⁷ H. Boas, 'Meer egocentrisme dan heiligheid in': 'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn.' *Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum* (Amsterdam 1989) 46.

⁸ L. Bergen *Albert Konrad Gemmeker. Commandant van Westerbork* (Soesterberg 2013) 39.

⁹ Klaas A.D. Smelik, 'De keuze van Etty Hillesum om niet onder te duiken' in: *Etty Hillesum in context* (Assen 2007) 66-72.

Van der Boom noemt ook als reden dat Etty vond, dat als ze na de oorlog recht van spreken wilde hebben, zij alles zelf meegemaakt moest hebben om de 'kroniekschrijfster' van haar tijd te kunnen worden.¹⁰

Het zou echter nog tot 1981 duren voordat het werk van Etty uitgegeven werd. Dit had vooral te maken met Etty's filosofische inzichten en beschouwingen en haar genuanceerde visie op de haat en het kwaad, zoals uit haar dagboeken naar voren komt. Kort na de oorlog zat men niet op nuances te wachten. De grens tussen goed, de Nederlanders, en kwaad, de Duitsers, moest in stand gehouden worden. Toen de schrijver Klaas Smelik, een goede vriend en ex-geliefde van Etty, de dagboeken na de oorlog in handen kreeg, ging hij op zoek naar een uitgever. Het was Etty's wens geweest, dat als ze niet uit de kampen zou terugkeren haar dagboeken gepubliceerd zouden worden.¹¹ Maar geen enkele uitgever had interesse of durfde het aan.¹² Eerder waren wel twee brieven uitgegeven die Etty vanuit Westerbork aan vrienden had geschreven. Het ging om een brief uit december 1942 en een brief uit augustus 1943. In die brieven schreef ze over het kampleven. Dankzij een vriendin van Etty kwamen de brieven terecht bij de journalist David Koning. Hij verzorgde in de herfst van 1943 een illegale uitgave van de brieven onder de titel *Drie brieven van den kunstschilder Johannes Baptiste van der Pluym*. Er werden honderd exemplaren gedrukt en de opbrengst kwam ten goede aan de onderduik.¹³ In 1962 gaf uitgever Bert Bakker de brieven uit, *Twee brieven uit Westerbork*. Deze uitgave bleef vrijwel onopgemerkt. Maar drie jaar later roemde de historicus Jacques Presser in *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* de brieven van Etty. Etty's kampbrieven waren volgens Presser onovertroffen in hun soort.¹⁴ Met name haar beschrijving van de taferelen die zich voordeden tijdens de transportnacht van 23 augustus 1943: 'Maar die babies, die kleine doordringende kreten der babies, die midden in de nacht uit hun kribben gehaald werden om vervoerd te worden naar een ver land. Ik moet het gauw alles door elkaar neerschrijven, later zal ik het niet meer kunnen, omdat ik geloven zal, dat het niet echt waar is geweest, het is nu al als een visioen, dat steeds verder van me wegdrijft'.¹⁵

Het was uiteindelijk door toedoen van de zoon van Klaas Smelik, de reeds genoemde directeur van het EHOC, die dezelfde naam draagt als zijn vader, dat Etty's dagboeken werden uitgegeven. De betrokkenheid van Klaas Smelik bij Hillesum kwam vooral door de verhalen die hij tijdens zijn jeugd

¹⁰ B. van der Boom, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust.* (Amsterdam 2012) 398-399.

¹¹ R. van den Brandt en Klaas A.D. Smelik (red.) *Etty Hillesum in facetten* (Budel 2003)12.

¹² Van den Brandt en Smelik, *Etty Hillesum in facetten*,23.

¹³ Hillesum, *Het werk*, IX.

¹⁴ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 II* (Den Haag 1965) 527.

¹⁵ Hillesum, *Het werk*, 687.

over haar had mee gekregen.¹⁶ In 1979 benaderde Smelik de uitgever Jan Geurt Gaarlandt en verzocht hem de dagboeken te bekijken. Gaarlandts interesse was gewekt en in 1981 verzorgde hij de eerste uitgave van een selectie dagboek aantekeningen onder de titel, *Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum 1941-1943*. Vrij snel volgden nog twee uitgaven. In 1982 verscheen *Het denkende hart van de barak. Brieven van Etty Hillesum* en in 1984 *In duizend zoete armen. Nieuwe dagboek aantekeningen van Etty Hillesum*. Inmiddels waren bijna de helft van Hillesums teksten en een aantal brieven gepubliceerd. In 1986 verscheen een volledige wetenschappelijke uitgave waar naast nieuwe brieven ook een zeer uitgebreid notenapparaat in was opgenomen en fouten uit eerdere transcriptie waren herzien.¹⁷

Nu ruim honderd jaar na haar geboortedatum is Etty Hillesum nog steeds actueel. Zo verschenen vorig jaar *The existential philosophy of Etty Hillesum: an analysis of her diaries and letters* van Meins, G.S. Coetsier, *'Ik zou lang willen leven'*. *Het verhaal van Etty Hillesum*, van Janny van der Molen en K.A.D. Smelik en Ton Jorna en Julika marijn schreven het boek *Altijd Etty. Etty Hillesum als inspiratiebron voor een rijk en innerlijk leven*. In juni van datzelfde jaar gaf de filosofe en 'Etty kenner' Ria van den Brandt een lezing met als titel *Heilige, heldin of.....?* Van den Brandt stelt dat reductie tot clichés Etty's mens-zijn in al haar facetten en complexiteit onderbelichten waarmee afbreuk wordt gedaan aan een juiste historische beeldvorming.¹⁸

In dit onderzoek wordt getracht om zoveel mogelijk die bestaande clichébeelden over Etty te omzeilen. Etty's dagboeken en brieven vormen de basis in dit onderzoek. Er wordt gebruik gemaakt van de integrale wetenschappelijke uitgave onder de titel *Etty Hillesum. Het Werk 1941-1943*. De secundaire literatuur bestaat onder andere uit de reeks 'Etty Hillesum Studies' van het EHOC, aangezien daarin juist de veelheid van benaderingswijzen in het Etty Hillesum onderzoek samenkomt en zoveel mogelijk aspecten van Etty onderzoekt en daarmee juist de clichévorming tegengaat.

In dit onderzoek worden Etty's houding en haar keuze om naar Westerbork te gaan nogmaals tegen het licht gehouden waarbij de aan de sociologie ontleende term 'agency' centraal staat.

Met het begrip 'agency' wordt de handelingsvrijheid van mensen in bepaalde omstandigheden bedoeld.¹⁹ Over Hillesums keuze om naar Westerbork te gaan is zoals gezegd al veel onderzoek gedaan maar de handelingsvrijheid die Etty voor zichzelf creëerde tijdens de Jodenvervolging lijkt onderbelicht. In dit verband is Etty's keuze om te solliciteren bij de Joodse Raad van belang.

¹⁶ Van den Brandt en Smelik (red.) *Hillesum in facetten*, 23.

¹⁷ Hillesum, *Het werk*, X-XI.

¹⁸ R. van den Brandt, *'Heilige, heldin of.....?'* Lezing Soeterbeeck Programma, Radboud Universiteit Nijmegen (2014).

¹⁹ Ronald, J., Berger, Agency, Structure and Jewish Survival of the Holocaust: A Life History Study in: 'The Sociological Quarterly, Vol. 36, 1 (1995) 15.

Aan de ene kant wordt in de literatuur vermeld dat Etty bij de Joodse Raad solliciteerde, maar wordt vaak benadrukt dat ze dit tegen haar zin in deed en meteen overplaatsing aanvraag naar Westerbork. Aan de andere kant, waar Boas de nadruk op legde, was dat Etty egoïstisch was en ze zelf alles heeft geprobeerd om uit handen van de nazi's te blijven. Etty had zelf de keuze gemaakt om voor de Joodse Raad te werken en daar had ze haar motieven voor. De centrale vraag in dit onderzoek is: Op welke manier gaf Etty Hillesum invulling aan haar lot?

Om Etty's innerlijke handelingsvrijheid te kunnen duiden wordt gebruik gemaakt van het werk van Victor E. Frankl, *De theorie van het bestaan. Een psycholoog beleeft het concentratiekamp en een inleiding in de logotherapie*. Frankl was zelf een overlevende van de Holocaust en hij meende dat niet zozeer de psychische en fysieke oorzaken verantwoordelijk zijn voor de innerlijke staat van de gevangene als wel de vrije besluitvorming. Frankl doelt hiermee op wat hij de allerlaatste menselijke vrijheid noemt, namelijk de keuze onder alle omstandigheden de eigen houding te bepalen en de eigen weg te volgen.²⁰

In het eerste hoofdstuk staat de historiografie over Etty Hillesum centraal. Sinds het verschijnen van de eerste publicatie dagboek aantekeningen in 1981 is het nooit meer stil geweest rondom Etty Hillesum. Inmiddels ruim honderd jaar na haar geboortjaar is Etty nog steeds in discours. Vanuit verschillende invalshoeken verschenen in binnen- en buitenland publicaties over haar. Er was lof en bewondering, sprake van heroïsering en mythologisering en in katholieke kringen werd ze als een soort heilige gezien, maar er waren ook kritische geluiden. Na korte analyse van de receptiegeschiedenis wordt in ditzelfde hoofdstuk nagegaan hoe de handelingsvrijheid van Etty tot nu toe geduid is in de verschillende literatuur.

In hoofdstuk twee wordt Etty's levensloop geschetst. Verschillende aspecten van haar leven komen aan de orde. In wat voor gezin groeide Etty op? Hoe was haar relatie met haar familie en in welke sociale kringen verkeerde ze? Ook wordt uitvoerig stilgestaan bij Etty's onconventionele liefdesleven waarin de psycho-chioloog Julius Spier een hoofdrol speelde. Etty's visie over haar vrouw-zijn en het 'vrouwenvraagstuk' komen aan bod. Tot slot wordt in dit hoofdstuk stilgestaan bij Etty's Joodse identiteit en haar Godsgeloof.

Hoofdstuk drie is gewijd aan Etty's voorstelling van het Joodse lot, het 'Massenschicksal' zoals zij dat zelf noemt. Hier is reeds veel over geschreven. Uit de literatuur komt het beeld naar voren dat Etty weet had van de vernietiging, maar tegelijkertijd ook hoop had op een goede afloop. Om het nog ingewikkelder te maken had Etty het 'Massenschicksal', zoals zij zich dat voorstelde als een onvermijdelijk lot geaccepteerd.

²⁰ Victor E. Frankl, *De zin van het bestaan. Een psycholoog beleeft het concentratiekamp en een inleiding in de logotherapie* (Rotterdam 1978) 86.

Tegelijkertijd, zoals zal blijken, maakt Etty een aantal keuzes, dat erop wijst dat zij zich niet zonder meer uitleverde aan de vernietiging. Historicus Bart van der Boom geeft aan dat ‘weten’ tijdens de oorlog complex is. Weten impliceert namelijk kennis.²¹ Maar wat wist men, zowel Joden als niet-Joden nu tijdens de oorlog over het lot van de Joden? Aangezien de term ‘weten’ complex is, wordt in dit hoofdstuk niet uitgegaan van weten of kennis maar van Etty’s voorstelling van het Joodse lot. Welk beeld had Etty zich gevormd over wat de Joden in het oosten stond te wachten? Enerzijds schrijft Etty over arbeidskampen waar het zwaar zal zijn, anderzijds zijn er dagboekfragmenten waarin ze meent te weten dat de nazi’s uit zijn op de algehele vernietiging. Haar voorstelling van het lot is niet eenduidig en in verschillende dagboekfragmenten komt die tegenstrijdigheid in haar voorstelling naar voren.

Hoofdstuk 4 en hoofdstuk 5 zijn gewijd aan Etty’s *agency*, haar handelingsvrijheid. Er wordt onderscheid gemaakt tussen Etty’s innerlijke handelingsvrijheid die in hoofdstuk 4 aan de orde komt en haar externe handelingsvrijheid, die in het vijfde hoofdstuk centraal staat. Met haar innerlijke handelingsvrijheid doel ik op Etty’s keuze om zich op een bepaalde wijze te verhouden tot de Jodenvervolging. Zo kiest Etty ervoor om de haat zoveel mogelijk te bestrijden, haar gevoel voor humor niet te verliezen en zich vooral ook te blijven richten op de mooie dingen, de natuur, in het leven. Ze kiest ervoor zich voor te bereiden op het noodlot en daarin te ‘berusten’, echter zonder lijdzaam en passief haar ondergang tegemoet te gaan. Met haar externe handelingsvrijheid doel ik op Etty’s keuze om bij de Joodse Raad te werken, haar verzoek tot overplaatsing naar Westerbork en haar keuze om meerdere malen na verlof telkens terug te keren naar Westerbork. Historicus Abel Herzberg, overlevende van de Holocaust en auteur van het belangrijke werk *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945*, sprak lovende woorden over Etty’s nagelaten geschriften. In een interview met Wim Ramaker uit 1981 zegt Herzberg over Etty’s wens om schrijfster te worden: ‘Ik geloof dat als ze schrijfster was geworden ze nooit iets beters had kunnen schrijven dan dit. Dit is het toppunt van wat iemand kan, ook stilistisch. Ik geloof niet dat iemand verder kan komen dan dit.’²²

²¹ Van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*, 367.

²² Wim Ramaker, ‘Amor Fati’ in: *‘Men zou een pleister op vele wonden willen zijn.’ Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum* (Amsterdam 1989) 14.

Hoofdstuk 1 Historiografie Etty Hillesum

Sinds het verschijnen van *Het verstoorde leven* is het rondom Etty Hillesum nooit meer stil geweest. Een stroom van uiteenlopende reacties kwam op gang. Hillesum kreeg erkenning en bewondering. Lezers konden zich met haar identificeren en voor sommigen was haar werk een bron van inspiratie.²³ Maar er klonken ook kritische geluiden en in Joodse kringen was de ontvangst wisselend en werden de dagboeken met een zekere vijandigheid ontvangen. Zo liet Boas weten dat zij de lof en bewondering die Etty kreeg niet deelde. Etty kon nauwelijks als Joods gezien worden en met name voor haar keuze om niet onder te duiken maar naar Westerbork te gaan, had Boas geen goed woord over.²⁴

Naast kritiek en bewondering deed zich ook een vorm van mythologisering van Hillesum voor. Deze mythevorming kwam vooral door de tekstselectie van Gaarlandt in *Het verstoorde leven*. De nadruk lag namelijk sterk op tekstpassages die Hillesums spiritualiteit belichten. Andere kenmerken van haar persoonlijkheid bleven op de achtergrond.²⁵ Ook de inleiding die Gaarlandt schreef, droeg bij aan de mythevorming. Gaarlandt vermeldde namelijk dat Hillesum in Westerbork als een 'lichtende persoonlijkheid' werd omschreven en dat een grote mate van altruïsme haar levenshouding kenmerkte. Misschien, zo opperde Gaarlandt, was Hillesum wel een 'mysticus'.²⁶ Naast deze mythevorming was er in de rooms-katholieke receptie de tendens om van Hillesum een heilige te maken. Dit werd onder andere veroorzaakt doordat lijden een veelvoorkomend thema is in Hillesums dagboek. Maar volgens Smelik heeft het christelijk lijden niets te maken met Hillesums keuzes. Hij meent dat er een groot verschil is tussen het christelijk en joods martelaarschap, waarbij in het laatste geval juist het leven centraal staat. De populariteit van Hillesum in katholieke kring werd ook versterkt door verwijzingen naar Bijbelse teksten in het dagboek. Zo ontstond het beeld dat Hillesum sterk door de Bijbel was geïnspireerd.²⁷ Met deze mythevorming en 'heiligverklaring' rekende de psycholoog Hans Bendien af in zijn artikel 'Mythe-vorming over de heiligheid van Etty Hillesum'. Als eerste stelt Bendien dat Etty niet bewust verwachtte in Auschwitz om te komen. De mogelijkheid had ze echter wel aanvaard, maar ze blijft vooral gericht op een toekomst. Het idee dat Etty zonder aarzelen naar Westerbork ging, is ook niet juist. Etty deed juist wat veel Joden deden; namelijk een baan regelen bij de Joodse Raad om zo onder de oproep voor de *Arbeitseinsatz* uit te komen. Toen Etty last kreeg van schuldgevoelens vroeg ze overplaatsing aan naar Westerbork. Ook haar afwijzing van haat, was niet zo 'bovenmenselijk' want Etty uitte haar kwaadheid en afschuw geregeld.

²³ Van den Brandt en Smelik (red.) *Hillesum in facetten*, 9.

²⁴ Boas, 'Meer egocentrisme dan heiligheid', 46.

²⁵ Ibidem, 28-30.

²⁶ Etty Hillesum, *Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum, 1941-1943*. (Weesp 1981)5-7.

²⁷ Klaas A.D. Smelik, 'Is Etty Hillesum een martelaar?' in: *Etty Hillesum in discours*, (Gent 2011) 69-72.

En ten slotte was Etty niet voornemens om mee te gaan met de transporttrein. Net als Boas stelt Bendien dat Etty er alles aan heeft gedaan om onder deportatie uit te komen.²⁸

Toen in 1986 de wetenschappelijke uitgave van de dagboeken en brieven verscheen, konden bepaalde vooronderstellingen over Hillesum genuanceerd worden, maar de belangstelling voor haar werd er niet minder om. Hillesum bleef een geliefd onderzoeksobject. De interesse bleef niet beperkt tot Nederland, en was in het buitenland zelfs groter. De Nederlandse receptie onderscheidde zich ten opzichte van bijvoorbeeld landen als België, Frankrijk, Italië en de VS, in een wat meer nuchtere houding.²⁹ Dit had vooral te maken met een praktisch probleem. Het buitenland was namelijk lange tijd aangewezen op vertalingen van *Het verstoorde leven*, wat leidde tot verkeerde interpretaties en werkte de mythevorming in de hand, wat immers ook in Nederland was gebeurd. In 2002 werd een Engelse vertaling van de wetenschappelijke uitgave gerealiseerd en kon, net als destijds in eigen land, het beeld over Hillesum bijgesteld worden.³⁰

Literatuurwetenschapster Solange Leibovici schreef in een artikel met de veelzeggende titel 'Etty Hillesum als soefi-meesteres',³¹ hoe de dagboeken van Etty vrij snel in de verkeerde hoek terecht kwamen. Vooral in Frankrijk waar Etty als een 'heilige' werd gezien. Dit had dus te maken met de vertalingen die op de eerste tekstselectie van het dagboek waren gebaseerd. Leibovici merkt hierover op dat als haar 'katholieke vereerders' de tekstpassage zouden lezen waar Etty over haar abortus schrijft, ze zich kapot zouden schrikken. Vervolgens gaat Solange in op de tendens die in Nederland ontstond om Etty's werk te zien als een soort 'gids' bij existentiële levensvragen.

Dat er zoveel aandacht zou ontstaan voor Hillesum had Gaarlandt al voorspeld. In zijn bloemlezing uit 1989, *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*. *Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum*, waarschuwde hij voor het gevaar dat alle intellectuele overwegingen en alle canonisering van haar dagboeken het zicht op Etty ontnemen.³² Deze waarschuwing bleek niet onterecht.

Om door alle inzichten, meningen en publicaties een zo historisch verantwoord mogelijk beeld van Hillesum te krijgen, werd op initiatief van Smelik in 2006 het EHOOC opgericht. Het EHOOC coördineert onderzoek in binnen en buitenland naar Hillesums nalatenschap en fungeert als contactforum voor onderzoekers.³³ Naast de oprichting van het EHOOC werd reeds in 2003 onder redactie van Smelik het eerste deel van de *Etty Hillesum Studies'* uitgegeven.

²⁸ Hans Bendien, 'Mythe-vorming over de heiligheid van Etty Hillesum' in: *De Gids*, 153^e jaargang, nr.3, 1990.

²⁹ Ria van den Brandt en Klaas A.D. Smelik (red.) *Etty Hillesum in discours (Gent 2011)*5.

³⁰ Van den Brandt en Smelik, *Hillesum in facetten*, 10-11.

³¹ S. Leibovici, 'Etty Hillesum als soefimeesteres' in: *De Groene Amsterdammer*, 19 januari 2000, nr. 3.

³² J.G. Gaarlandt (red.) *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn.'* *Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum* (Amsterdam 1989)XI.

³³ Smelik, *Hillesum in discours*, 145-147.

Met de *Etty Hillesum Studies* wordt enerzijds getracht een zo compleet mogelijk beeld te geven van de receptiegeschiedenis van Etty en anderzijds bij te dragen aan nieuwe inzichten en visies op de dagboeken en brieven.³⁴ In dit onderzoek gaat het erom Etty's handelingsvrijheid, *agency*, in beeld te brengen. Er is reeds veel onderzoek gedaan naar de handelingsvrijheid van de Joden tijdens de vervolging. De auteur Ronald J. Berger beschrijft in zijn artikel 'Agency, Structure and Jewish Survival of the Holocaust: A Life History Study' in *The Sociological Quarterly*, welk beeld lange tijd domineerde in de geschiedschrijving over het Joodse slachtofferschap: De Joden hadden zich als schapen naar de slachtbank laten leiden. Passief hadden ze hun lot geaccepteerd. Berger refereert hier aan het boek *The informed heart* uit 1960 van de Joodse schrijver Bruno Bettelheim. Bettelheim stelde dat de Joodse kampgevangenen een bijna kinderlijke afhankelijkheid ontwikkelde van de kampbewakers, hun normen en waarden kwijtraakten en als laatste stap zich identificeerden met de onderdrukker. Ook waren er onderzoekers die het gedrag van de Joodse gevangenen omschreven als fatalistisch, corrupt en zelfdestructief. Inmiddels heeft zich volgens Berger een meer genuanceerd beeld ontwikkeld.³⁵ De gehoorzaamheid van de slachtoffers blijft echter een beladen thema. Zo geeft Van der Boom in *Wij weten niets van hun lot* aan dat sommige mensen menen dat het vooral moet gaan over de machteloosheid van de slachtoffers en niet zozeer over de keuzes die zij maakten. 'Blaming the victim' zou hier anders wel eens het gevolg van kunnen zijn. Van der Boom vindt dit niet onterecht: Het zijn namelijk de slachtoffers die iets wordt aangedaan. Hun handelingsvrijheid was begrensd en daar hadden zij zelf geen schuld aan. Ondanks die beperkte handelingsvrijheid, die vooral de armere joden trof, was die ruimte niet volledig beperkt. Van der boom stelt dat als die handelingsvrijheid namelijk helemaal nul was, de Joodse dagboekschrijvers zich allemaal hetzelfde zouden gedragen. Dit was echter niet het geval. De Joodse groep dagboekschrijvers in Van der Booms onderzoek waren bijna allemaal onderduikers. Zij hadden dus blijkbaar wel iets te kiezen.³⁶ Etty had ook iets te kiezen. Ze bepaalde haar houding tegenover de vervolging waarin met name haar genuanceerde visie op het kwaad en het lijden, opvallend is. Ze koos ervoor de onderduik af te wijzen ook al kreeg ze meerdere malen de mogelijkheid onder te duiken. En ze koos ervoor om bij de Joodse Raad te solliciteren, en zich vervolgens te laten overplaatsen naar Westerbork, als medewerkster van de Joodse Raad.

Viktor E. Frankl, hoogleraar in de neurologie en psychiatrie, stond in zijn boek *De zin van het bestaan. Een psycholoog beleeft het concentratiekamp en een inleiding tot de logotherapie*, uitvoerig stil bij de menselijke wil en de keuze om de eigen houding te bepalen tegenover het kampeleven.

³⁴ Smelik, *Hillesum in discours*, 1-2.

³⁵ Ronald, J., Berger, 'Agency, Structure and Jewish Survival of the Holocaust: A Life History Study' *The Sociological Quarterly*, vol. 36, no.1 (1995) 16-17.

³⁶ Van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*, 387-388.

Hij benadrukt nog meer dan Van der Boom dat de slachtoffers een keuze hadden; een keuze in het bepalen van de eigen houding. De centrale vraag in zijn boek is: Hoe heeft de gemiddelde kampgevangene het dagelijks leven in een concentratiekamp ervaren? Frankl was zelf slachtoffer van de Holocaust en had de concentratiekampen Theresienstadt, Dachau en Auschwitz overleefd. Hij meende dat niet zozeer de psychische en fysieke oorzaken verantwoordelijk zijn voor de innerlijke staat van de gevangene, als wel de vrije besluitvorming. Bepaalde omstandigheden, zoals het gebrek aan slaap, onvoldoende voedsel en mentale spanningen, wekken namelijk de indruk dat de kampgevangenen op bepaalde manieren moesten reageren, maar het was uiteindelijk de innerlijke besluitvorming van de gevangenen zelf en niet uitsluitend de invloed van het kamp, die de persoonlijkheid van de gevangene bepaalde. De keuze hoe iemand het lijden draagt is een uiting van die vrije besluitvorming, aldus Frankl.³⁷ Bij Etty komt die keuzevrijheid vaak in haar dagboeken naar voren. Zo schrijft ze bijvoorbeeld op 3 juli 1943: ' We mogen wel lijden, maar we mogen er niet onder bezwijken. En als we deze tijd ongeschonden overleven, naar lichaam en naar ziel, maar vooral naar ziel, zonder verbittering, zonder haat, dan hebben we ook het recht om een woord mee te spreken na de oorlog.'³⁸

Klaas Smelik bespreekt in zijn bijdrage 'De houding van Etty Hillesum tegenover de vervolging van haar volk' in *Etty Hillesum in relatie* Etty's houding tegenover de vervolging van haar volk. Hij gaat eerst in op het belang om bij het interpreteren van egodocumenten over de Jodenvervolging een onderscheid te maken tussen teksten die tijdens de oorlog zijn geschreven en teksten die achteraf zijn geschreven. In het laatste geval, zo geeft Smelik aan is er sprake van een dubbel perspectief; namelijk dat van de ooggetuige en van de overlevende die het einde van de Jodenvervolging kent. De dagboeken en brieven die tijdens de oorlog geschreven zijn, geven een meer waarheidsgetrouw beeld van de werkelijkheid omdat het dubbel perspectief hier geen rol speelt. Smelik wijst vervolgens op de grote verscheidenheid aan reacties op de Jodenvervolging die de schrijvers van egodocumenten uit de bezettingstijd laten zien. Etty valt op in haar wijze van omgaan met de vervolging. In deze bijdrage schetst Smelik aan de hand van vijf verschillende punten een beeld van haar houding. In navolging van Smelik breng ik in hoofdstuk 4 eveneens haar houding, haar keuze voor haar houding in beeld waarbij twee onderbelichte aspecten; humor en haar gerichtheid op de natuur aan de orde komen. Smelik stelt dat Etty de gangbare haatgevoelens tegenover de vervolgers afwees.³⁹ Zij wilde niet haten.

³⁷ Frankl, *De zin van het bestaan. Een psycholoog beleeft het concentratiekamp en een inleiding tot de logotherapie* (Rotterdam 1978) 85-89.

³⁸ Hillesum, *Het werk*, 657.

³⁹ Klaas Smelik, 'De houding van Etty Hillesum tegenover de vervolging van haar volk' in : *Etty Hillesum in relatie* (Gent 2013) 17-18.

Historicus en filosoof Tzvetan Todorov staat in zijn boek *Facing the extreme. Moral life in the concentration camps*, stil bij het morele handelen van het individu in de kampen en de omgang met het kwaad. Hij gaat uitvoerig in op Hillesums houding tegenover het kwaad, de Jodenvervolging. Todorov refereert in zijn werk aan de bespreking van het boek *The theory and practice of hell* van Eugen Kogon van de antropologe Germaine Tillion. Tillion gaf het probleem aan van de kampgevangenen: De keuze om het gedrag van de dader te imiteren of juist alles in het werk te stellen om dergelijk gedrag te voorkomen zodat identificatie met de dader uitbleef. Er waren volgens haar dus twee mogelijkheden. Todorov haalt in dit verband verschillende dagboekfragmenten van Etty aan waaruit bleek dat Etty zowel voor als tijdens haar verblijf in Westerbork voor de tweede optie koos ten aanzien van haar omgang met het kwaad. Todorov beschrijft hoe Etty in gesprek met een vriend, Jan Bool, uitlegt dat het kwaad niet bij de ander (de Duitse bezetter) ligt, maar even goed in ieder mens.⁴⁰ 'Wat is dat toch in de mensen om anderen kapot te willen maken? Vroeg Jan verbitterd. Ik zeg: de mensen, ja de mensen, maar bedenk, dat je daar zelf ook onder valt[.....] En die rottigheid van de anderen zit in ons ook, preekte ik door.'[...] Ik geloof er niet meer aan, dat we in de buitenwereld iets verbeteren kunnen, wat we niet eerst in ons zelf moeten verbeteren. En dat lijkt me de enige les van deze oorlog, dat we geleerd hebben, dat we het alleen in onszelf moeten zoeken en nergens anders.'⁴¹ Todorov meent dat Etty's strijd tegen het externe kwaad werd vervangen door de strijd tegen het innerlijke kwaad. Hij vindt deze houding gevaarlijk en hij vraagt zich af of een dergelijke attitude juist niet bijdraagt aan de verspreiding van het kwaad.⁴² Todorov gaat nog een stap verder door te stellen dat Etty's houding zelfs een zekere medeplichtigheid aan dit kwaad in zich herbergt omdat ze ermee instemt dit kwaad als een niet te vermijden lot ziet.

De Franse schrijfster Sylvie Germain schreef een spirituele biografie over Etty Hillesum. Zij bekritiseerde in haar boek *Etty Hillesum. Een spirituele biografie*, de visie van Todorov. Germain meent dat Etty's houding zich op spiritueel gebied afspeelde. Met haar wilskracht en inzet was Etty volgens Germain, het zij op een mysterieuze wijze actief en droeg haar houding zeker niet bij aan het in stand houden van het kwaad. Germain is van mening dat Etty juist met haar houding het voortbestaan van het kwaad wist te ondermijnen.⁴³

⁴⁰ Tzvetan Todorov, *facing the extreme. Moral life in the concentration camps*. (New York 1996) 197-199.

⁴¹ Hillesum, *Het werk*, 254.

⁴² Todorov, *Facing the extreme*, 203.

⁴³ Sylvie Germain, *Etty Hillesum. Een spirituele biografie*. (Amsterdam 2001)139-140.

Hoofdstuk 2 Een biografische schets van Etty Hillesum

2.1 De familie Hillesum

Op 15 januari 1914 werd Esther (Etty) Hillesum als eerste kind van Levie (Louis) Hillesum en Riva (Rebecca) Bernstein te Middelburg geboren. Etty's vader, Louis Hillesum, groeide op in Amsterdam in een traditioneel joods gezin. Ondanks zijn opvoeding koos hij voor een geassimileerd leven en liet de religieuze voorschriften voor wat ze waren, maar hij behield zijn interesse in het Jodendom.⁴⁴ Het liefst was Louis Hillesum met zijn muzikale aanleg violist geworden, maar als kind werd hij door een oogontsteking bijziend. Een carrière in de muziek moest hij vaarwel zeggen.⁴⁵ Hij besloot een studie Latijn en Grieks aan de Universiteit van Amsterdam te volgen. Nadat hij cum laude was gepromoveerd, ging hij aan het werk als leraar klassieke talen, maar dat ging hem niet eenvoudig af. Vanwege ordeproblemen die waarschijnlijk ook werden versterkt omdat hij hardhorend was, wisselde Louis Hillesum vaak van school.⁴⁶ In 1928 werd hij aangesteld als rector van het Deventer gymnasium. Deze aanstelling behield hij totdat hij op last van de Duitse bezetter zijn functie moest neerleggen. Vanaf november 1940 was het voor Joden namelijk verboden in overheidsdienst te werken en dus werden Joodse leraren gesommeerd te vertrekken. Louis Hillesum trouwde in 1912 met Rebecca Bernstein. Rebecca werd in 1881 in het Russische stadje Potsjeb geboren en kwam in 1907 vanwege een pogrom naar Nederland. Ze was toen zesentwintig. De bedoeling was dat Rebecca samen met haar familie, die later naar Nederland kwam, naar de Verenigde Staten zou emigreren. Maar Rebecca ontmoette Louis en ze bleef uiteindelijk voor de liefde in Nederland.⁴⁷ Toen Etty twee jaar oud was, werd haar broer Jacob (Jaap) geboren. Vier jaar later maakte haar jongste broer Michael (Mischa) het gezin compleet. Omdat Louis Hillesum regelmatig van baan veranderde, verhuisde het gezin vaak. Samen met haar twee broers bracht Etty haar jeugd door in Middelburg, Hilversum, Tiel, Winschoten en Deventer. Na de lagere school ging Etty in 1926 naar het gymnasium in Deventer, waar haar vader rector was. Etty volgde op school lessen Hebreeuws en ze was in het laatste jaar van het gymnasium lid van een zionistische jeugdgroep die door een klasgenoot was opgericht. Er werden discussiebijeenkomsten georganiseerd, maar Etty nam dan vooral de luisterende rol op zich en hield haar politieke ideeën voor zichzelf.⁴⁸ Nadat Etty in 1932 haar eindexamen gymnasium had behaald, ging ze naar Amsterdam om rechten te studeren. Naast haar rechtenstudie volgde ze in Leiden een studie Slavische talen, die ze uiteindelijk vanwege

⁴⁴ J. van der Molen en Klaas A.D. Smelik, *'Ik zou lang willen leven.'* Het verhaal van Etty Hillesum, (Amsterdam 2014) 18.

⁴⁵ Jan Willem Regenhardt *Mischa's spel en de ondergang van de familie Hillesum* (Amsterdam 2012) 51.

⁴⁶ Regenhardt, *Mischa's spel*, 37.

⁴⁷ Hillesum, *Het werk*, XIII.

⁴⁸ Ibidem, 30-31.

de oorlog niet kon afmaken. Etty had een voorliefde voor de Russische taal en cultuur en later gaf ze, om wat bij te verdienen, privélessen Russisch tot aan haar vertrek naar Westerbork. Tijdens haar studententijd verkeerde Etty in een groepje vrienden dat politiek links georiënteerd was. Etty sloot zich samen met haar studievrienden aan bij een kleine club, de Studentenliga tegen Oorlog en Fascisme. Ook hier nam Etty een passieve vooral luisterende rol op zich. Zij wordt herinnerd als iemand die voor sfeer zorgde en voor de koffie.⁴⁹ Net als haar vader had Etty een enorme voorliefde voor literatuur. Al op jonge leeftijd raadde ze haar vriendinnen Dostojevski's *Boete en Schuld* aan⁵⁰, maar haar favoriet was de Duitse dichter Rainer Maria Rilke, die ze in haar dagboeken regelmatig aanhaalt.

Etty's oudste broer Jaap behaalde net als Etty zijn gymnasiumdiploma en studeerde daarna medicijnen in Amsterdam en in Leiden. Zijn eerste studie jaren verliepen probleemloos. Jaap was zeer intelligent en toen hij twintig was, had hij toegang tot de laboratoria van de universiteit. Jaap mocht daar, wat zeer uitzonderlijk was, vrij onderzoek doen. In 1936 behaalde hij zijn kandidaatsexamen. Maar Jaap kampte echter met psychische problemen en werd meerdere keren opgenomen in een psychiatrische kliniek. Een studievriend omschreef Jaap als 'Een wonderlijke jongen, die altijd leefde op de grens van wat je genialiteit en krankzinnigheid noemt'.⁵¹ Toch lukte het Jaap om een plek als coassistent te bemachtigen in het Nederlands-Israëlitisch Ziekenhuis in Amsterdam. Hier werkte hij tot aan zijn vertrek naar Westerbork.⁵²

Etty's jongste broer Mischa koos, tot grote blijdschap van zijn vader, voor een carrière in de muziek. Hij wilde pianist worden en al op jonge leeftijd viel zijn muzikale begaafdheid op. Maar voor de ontplooiing van zijn talent was hij volgens zijn vader in Amsterdam beter op zijn plaats dan in Deventer. Op zijn elfde vertrok Mischa naar Amsterdam waar hij bij een pleeggezin kwam te wonen, de familie Horowitz. Na drie jaar onderwijs aan het Vossiusgymnasium waar Mischa zeer goede resultaten behaalde, probeerde vader Hillesum om een plek voor Mischa op het Conservatorium te krijgen. Het is onduidelijk of Mischa officieel als student was ingeschreven. In de archieven van het Conservatorium is Mischa niet teruggevonden als student. Zijn leermeester was sinds 1931 de bekende pianist en muziekpedagoog George van Renesse. Hij omschreef Mischa als een natuurtaent.⁵³ Op zijn achttiende was Mischa's debuut. Hij had zijn eerste solo-optreden in de Bachzaal van het Amsterdamse Conservatorium. Kort na dit optreden werd Mischa opgenomen in het Apeldoornsche Bosch, de Joods psychiatrische inrichting. Hij belandde op de gesloten afdeling. Net als zijn broer Jaap was Mischa psychisch labiel en leed hij aan psychosen.

⁴⁹ Regenhardt, *Mischa's spel*, 46.

⁵⁰ Ibidem, 27.

⁵¹ Ibidem, 49-50.

⁵² Hillesum, *Het werk*, XIII.

⁵³ Regenhardt, *Mischa's spel*, 65-66.

De relatie die Etty met haar familie had, was wisselend. Met haar moeder was, in tegenstelling tot met haar vader, de verstandhouding moeizaam. Haar vader werd omschreven als een rustige en erudiete persoonlijkheid met gevoel voor humor. Hij was muzikaal en had een grote passie voor de 'Klassieken' en ging volledig op in zijn boeken. Hij voldeed aan het beeld van de wereldvreemde professor.⁵⁴ Aan haar moeder ergerde Etty zich geregeld. Zo schrijft Etty in augustus 1941 over een bezoek aan haar ouders in Deventer, dat haar moeder iemand is die je het bloed onder de nagels vandaan kan halen en ze stoort zich aan haar moeders overdreven preoccupatie met het huishouden. Etty probeert wel om haar moeder niet te hard te beoordelen, maar dat kost haar veel moeite: 'Ik probeer haar objectief te zien en probeer haar ook een beetje lief te hebben, maar opeens zeg ik dan hartgrondig in mezelf: Wat ben je toch een belachelijk en gek mens.'⁵⁵ In Westerbork lijkt de moeizame relatie zich echter te wijzigen en laat Etty zich milder en positiever over haar uit. In juni 1943 schreef Etty in een brief aan een vriendin vanuit Westerbork dat moeder bewonderenswaardig is en dat ze er (in Westerbork) net zo kwiek en verzorgd bijloopt als overal en zelfs buiten de grote was heeft gedaan.⁵⁶ Met haar broers was de band ook verschillend. Jaap vond ze wat afstandelijk en arrogant. Maar met Mischa had ze een goede relatie. Etty maakte zich geregeld zorgen om hem vanwege zijn psychische gesteldheid.

Toen Etty in 1932 haar ouderlijk huis verliet, woonde ze eerst een half jaar op kamers in de Ruysdaelstraat en daarna verhuisde ze naar de Apollolaan. In het voorjaar van 1937 trok ze in bij de accountant Han Wegerif en zijn zoon Hans aan de Gabriël Metsustraat 6. Wegerif was weduwnaar en Etty was aangesteld als 'femme d'honneur' en deed wat huishoudelijk werk in ruil voor kost en inwoning. Al vrij snel kreeg Etty een verhouding met de veel oudere Wegerif. Etty was drieëntwintig en Pa Han, zoals Etty hem liefkozend in haar dagboek noemde, was achtenvijftig. De relatie hield stand tot aan Etty's definitieve vertrek naar Westerbork op 6 juni 1943.⁵⁷

2.2 Julius Spier: therapeut, leermeester en grote liefde

'Weet je dat ik Dinsdag 3 februari mijn eerste verjaardag gevierd heb? Precies een jaar geleden, 3 februari 1941 ben ik namelijk ter wereld gebracht door een griezel van een man met een groene pofbroek aan en een antenne op zijn hoofd [...]'⁵⁸ Dit schreef Etty in een brief aan haar vriendin, Gera Bongers, op 6 februari 1942. Die griezel was de Duits-Joodse psycho-chiroloog Julius Spier, Etty's therapeut en haar grote liefde.

⁵⁴ Regenhardt, *Mischa's spel*, 14.

⁵⁵ Hillesum, *Het werk*, 84.

⁵⁶ *Ibidem*, 645.

⁵⁷ *Ibidem*, XIV.

⁵⁸ Hillesum, *Het werk*, 592.

Julius Spier werd in 1887 geboren in Frankfurt am Main. In 1902 kwam hij op zijn veertiende als leerling in dienst in het metaalhandelsbedrijf Beer Sondheimer en Co. Uiteindelijk koos Spier voor een heel andere carrière. Reeds op jonge leeftijd ontwikkelde Spier grote interesse in de chirologie, de handleeskunde. Hij volgde hierin een opleiding en ging daarnaast in de leer bij de beroemde psychiater Carl Gustav Jung.⁵⁹ Spier had tien jaar lang een succesvolle praktijk in Berlijn, totdat hij in 1939 nazi-Duitsland ontvluchtte en naar Nederland kwam. Hij vestigde zich in Amsterdam in de Courbetstraat 27. Hier woonde en werkte hij als chiroloog tot aan het najaar van 1942, toen overleed hij aan de gevolgen van longkanker. Spier was in 1917 getrouwd met Hedwig Rocco. Ze hadden samen twee kinderen. Het huwelijk hield geen stand en in 1935 ging het paar uit elkaar. Na een aantal verhoudingen verloofde Spier zich in 1937 met de Joodse Hertha Levie. Zij was een van Spiers chirologieleerlingen, in Etty's dagboek vaak aangeduid als 'die Freundin'. Door de ontwikkelingen in Duitsland konden Spier en Levie echter niet bij elkaar blijven. Levie vertrok naar Engeland en Spier ging naar Nederland.⁶⁰ Gedurende de oorlogsjaren schreven zij elkaar brieven. Spier had zijn verloofde trouw beloofd, een kwestie waar Etty in haar dagboek geregeld over zal schrijven. Etty kwam via haar huisgenoot Bernard Meylink in contact met Spier. Ze werd door Bernard meegevraagd om een avondcursus chirologie bij te wonen. Etty was zodanig onder de indruk dat ze meteen bij hem in therapie ging. Etty achtte therapie nodig, want er moest dringend orde komen in haar chaotische innerlijk. Ze wilde iets doen aan, zoals zij het zelf noemde, haar 'Seelische Verstopfung'.⁶¹ Op de eerste bladzijde van haar dagboek had Etty een brief die ze aan Spier schreef, gekopieerd. Ze begon de brief met: 'Lieber Herr S.!' en steekt haar gevoelens voor hem niet onder stoelen of banken: 'Es waren starke erotische Gefühle für Sie, die ich schon meinte in mir selber überwunden zu haben [...]'.⁶²

Etty spreekt in haar brief ook het grote vertrouwen uit dat ze in hem als therapeut heeft en de hoopvolle verwachting dat hij rust en orde kan brengen in haar onrustige binnenwereld. Op zondag 9 maart 1941 begint Etty op aanraden van Spier, die ze in haar dagboek aanduidt met 'S', met het schrijven in haar dagboek. De bijzondere relatie die zich tussen Etty en Spier ontwikkelt, vormt een rode draad in het dagboek en is van grote invloed geweest op Etty's innerlijke ontwikkeling. Over de eerste ontmoeting op de maandagavond schreef Etty: 'En toen zijn lezing. Ik ging daar alleen heen om deze mens op een afstand te zien, om hem uit de verte te keuren, voor ik me met ziel en al aan hem uit zal leveren. Goede indruk, lezing op hoog niveau. Charmante man.'

⁵⁹ A. Nagel, 'Julius Spier, chiromanticus of chiroloog? In *Tijdschrift voor parapsychologie en bewustzijns onderzoek*, jaargang: 2008, nr. 2, 21.

⁶⁰ Hillesum, *Het werk*, XV.

⁶¹ *Ibidem*, 6.

⁶² *Ibidem*, 3.

Charmante lach ondanks al die valse tanden.⁶³ Niet alleen Etty raakte onder de bekoring van Spier. Etty schrijft dat er veel charmante vrouwen en jonge meisjes op de lezing aanwezig waren. Spier werd omringd door vrouwen die tegen hem opkeken en hem aanbeden.⁶⁴ Etty heeft het ook over de 'Spier-club' waartoe zij zelf al snel behoorde en een prominente plek zou innemen door in eerste instantie als patiënt, maar later ook als zijn secretaresse te fungeren.

Spiers therapie werpt al snel zijn vruchten af. In een tijdsbestek van nog geen twee weken schrijft Etty op 16 maart 1941: 'Hij heeft in mijn wezen al de dingen, die aanwezig waren een juiste plaats gegeven. Het is als met een legpuzzel, alle stukjes lagen door elkaar en hij heeft ze samengevoegd tot een zijn rijk geheel, hoe hij dit heeft gedaan weet ik niet, maar dat is zijn zaak, het is z gezegd zijn vak en men spreekt niet voor niets over hem als over een 'magische persoonlijkheid''.⁶⁵ De behandelmethode van Spier was opmerkelijk. Niet alleen raadde hij Etty aan een dagboek bij te houden, te bidden en meditatieoefeningen te doen, Etty omschrijft die meditatie als 'hineinhorchen', leren luisteren naar de ziel,⁶⁶ maar daarnaast vormde het zogeheten 'ringen' een belangrijk onderdeel van zijn therapie. Dit 'ringen' was een soort speelse vechtpartij tussen therapeut en patiënt. De bedoeling was om lichaam en geest weer met elkaar in evenwicht te brengen door middel van een soort krachtmeting. Noodzakelijkerwijs bracht dit fysiek contact met zich mee. Dit leidde dan niet zelden tot situaties waarin de scheidslijn tussen therapie en seksueel getinte aanrakingen enigszins vervaagde.⁶⁷ Voor Etty was dit lastig naarmate haar gevoel voor Spier sterker werd. Over een van de therapie sessies schreef Etty achteraf: 'Maar mijn hemel, het wordt nu zo moeilijk. Zijn mond was zo vertrouwd en lief en dichtbij vanmiddag dat ik er zachtjes met mijn lippen langs strijken moest. En het zakelijk begonnen worstelen eindigde met een uitrusten in elkaars armen. Hij heeft mij niet gekust, wel even heftig gebeten in mijn wang [...]'⁶⁸ Spier had echter zijn verloofde trouw beloofd en om die reden wilde hij dan ook geen relaties met andere vrouwen aangaan, maar hij stond wel open voor vriendschap, vooral op geestelijk niveau. Uit Etty's dagboek blijkt echter duidelijk dat Spier niet in dit voornemen slaagde. Tussen Etty en Spier deden zich verschillende situaties voor die los van het 'therapeutisch ringen' verder gingen dan vriendschap en er ontstond dan ook een seksuele relatie tussen hen. Zo schrijft Etty op 14 juni 1942: 'En plotseling raakten we in een kleine speelse worsteling gewikkeld en toen storten onze lichamen over elkaar heen tegen de grond en onze monden vergroeyden tot een enkele mond en wilden niet meer scheiden en zijn lichaam strekte zich uit naar het mijne en stuurde zijn kleine afgezant die ik tussen

⁶³ Hillesum, *Het werk*, 3.

⁶⁴ *Ibidem*, 6.

⁶⁵ *Ibidem*, 27.

⁶⁶ Van der Molen en Smelik, *Ik zou lang willen leven*, 55.

⁶⁷ S. Dresden, Etty Hillesum: 'identiteit als opgave en oplossing' in : *De Gids*, jaargang 153, nr. 3, 162.

⁶⁸ Hillesum, *Het werk* 35.

mijn strelende handen nam en van zijn al te zware lasten bevrijdde.⁶⁹ De omgang met Spier was voor Etty verrijkend en tegelijkertijd een strijd, want ondanks de sterke vriendschap en de intieme momenten die ze met hem deelde, hoopte hij zich na de oorlog bij zijn verloofde te kunnen voegen. Voor Spier was het eveneens lastig en hij zag Etty als een 'Aufgabe'.⁷⁰ Hij wilde met Etty niet te ver gaan. Etty op haar beurt wilde uiteindelijk ook niet degene zijn waardoor Spier zijn belofte van trouw aan zijn verloofde niet kon nakomen. Dit gevecht beschrijft Etty uitvoerig: 'Twee jaar heeft hij, met zijn temperament, zonder vrouw geleefd om trouw te blijven aan zijn 'Freundin, die da in London einsam ist und wartet'. En ik zou dan die trouw doorbreken, ik zou toch beter samen met hem kunnen vechten voor die trouw. Ik heb toch ook mijn eigen verhouding, ik houd toch van Han met een goed en zuiver en zeer aanhankelijk gevoel, ik zou hem uit mijn leven niet willen missen'.⁷¹ Etty kampte met jaloerse gevoelens en bezitsdrang. Ze was soms ontdaan als andere patiënten Spiers aandacht kregen en vooral het meisje dat in Londen op hem wacht tot zijn vrouw wilde maken, wakkerde bij Etty de jaloezie aan. Spier maakte het Etty ook niet makkelijk want hij deelde met haar ook de liefdesbrieven die hij van Hertha ontving.⁷² Maar in de loop van de tijd doet zich bij Etty een ontwikkeling voor waardoor ze die gevoelens steeds meer de baas wordt en de relatie met Spier accepteert zoals die is.

Niet iedereen in Etty's omgeving was evenzeer te spreken over Julius Spier. Uit Etty's kennissenkring klonken ook kritische geluiden. Spier werd ook wel gezien als een kwakzalver die toch vooral zijn vrouwelijke patiënten het bed in wilde kletsen. Met name Swiep van Wermeskerken, een van Etty's leerlingen Russisch, was absoluut niet onder de indruk van de psycho-chiroloog. Ze vond hem een afstotelijke verschijning en ze werd onpasselijk bij het idee dat Spier en Etty het bed met elkaar deelden.⁷³

Spiers overlijden was voor Etty een eerste confrontatie met de dood. 'Ik dacht: nu ga ik naar de eerste dode. Het zei me eigenlijk niets. Ik dacht: ik moet iets plechtigs, iets buitengewoons doen. En ik knielde op de oude cocosmat in de kleine badkamer. En toen dacht ik: dit is conventioneel.[...]''Wordt er nu van me verwacht, dat ik een plechtig of treurig gezicht zet? Ik ben toch niet treurig? Ik zou mijn handen willen vouwen en zeggen: kinderen, ik ben zo gelukkig en zo dankbaar en ik vind het leven zo mooi en zinrijk, terwijl ik hier sta aan het bed van mijn dode vriend, die veel te jong gestorven is en terwijl ik ieder ogenblik gedeporteerd kan worden naar een onbekend gebied.'⁷⁴

⁶⁹ Hillesum, *Het werk*, 451.

⁷⁰ Ibidem, 37.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem, 315.

⁷³ Regenhardt, *Mischa's spel*, 153.

⁷⁴ Hillesum, *Het werk*, 548.

2.3 Liefde voor mannen en vrouwen

‘Erotisch ben ik geraffineerd en ik zou haast zeggen doorgewinterd genoeg om tot de goede minnaressen te behoren en de liefde lijkt dan ook volmaakt, maar toch blijft het Spielerei om het essentiële heen, er blijft diep in me iets gevangen.’⁷⁵ Voordat Etty in maart 1941 Julius Spier ontmoette, leefde ze al zo’n vier jaar samen met de accountant Han Wegerif. De heftige gevoelens die zij voor Spier ontwikkelde, stonden de relatie met Wegerif niet perse in de weg: ‘Goeienacht, Han roept me te bed. Ik kan nu tegen hem ook weer heel lief zijn, en een half uur geleden nog in de armen van die idiote schat in de Courbetstraat!’⁷⁶ Etty hield van beide mannen, haar ‘twee grijze vrienden’, zoals zij die noemde en daar zag ze eigenlijk geen problemen in. Toch vroeg ze zich soms af of haar manier van leven met twee mannen eigenlijk niet smakeloos of heel decadent was. Maar ze concludeerde uiteindelijk dat het volkomen in orde was. Etty meende namelijk dat het om een veel wijdere liefde ging waarin het lichamelijke minder wezenlijk was.⁷⁷ Bij Etty ging het om innerlijke trouw: ‘Ja Han. Ik ben eerlijk tegen hem, innerlijk. De hartstocht van vele jaren is langzaam geworden tot een overgrote genegenheid en de lichamen zijn nog vertrouwelijk met elkaar uit een schone traditie. En ik heb me gisteren voorgehouden: het is gemeen en infantiel en onrechtvaardig, als je het verlangen naar de ene man tracht af te reageren op de andere. Maar ik probeer dat niet te doen en niet Han als een middel te gebruiken voor mijn erotische verlangens.’⁷⁸ Etty vraagt zich tevens af of ze überhaupt wel geschikt zou kunnen zijn voor één man, voor de liefde van één man. Ze vindt het eigenlijk iets kinderlijks, dat liefhebben van één mens. ‘Ik zal ook niet één man trouw kunnen zijn. Niet vanwege andere mannen maar omdat ik zelf uit zoveel mensen besta.’⁷⁹ Naast haar ‘twee grijze vrienden’, voelde Etty zich ook aangetrokken tot vrouwen. Etty raakte onder de indruk van de eerder genoemde Swiep van Wermeskerken. Etty schrijft hoe zeer ze geëmotioneerd was geraakt door haar doordringende blauwe ogen en dat het meisje constant in haar dromen aanwezig is.⁸⁰ ‘Een uur intensief met haar gewerkt. En natuurlijk dat beroemde onzichtbare fluïdum tussen ons. Bij mij toch meer menselijk dan erotisch bedingt en wat dit laatste betreft: Erotisch ben ik natuurlijk naar alle kanten ontvankelijk, zowel voor S. zijn demonische mond als voor Liesl’s smalle figuurtje en wuivende blonde haren en ook voor deze vrouw met haar smalle pittige jongensgezicht en heldere stem, die bijna onnatuurlijk helder is.’⁸¹

Liesl Levie, de vrouw die Etty in dit fragment ook noemt, leerde ze bij Spier leren kennen. Zij was getrouwd met Werner Levie, de directeur van de Hollandsche Schouwburg. Ze hadden twee kinderen

⁷⁵ Hillesum, *Het werk*, 4.

⁷⁶ Ibidem, 176.

⁷⁷ Ibidem, 176-177.

⁷⁸ Ibidem, 267.

⁷⁹ Ibidem, 130.

⁸⁰ Ibidem, 333.

⁸¹ Ibidem, 332.

samen. Etty ontwikkelde sterke gevoelens voor deze vrouw. Over een van de eerste keren dat Etty haar zag, schreef ze dat ze een zeer lief en beschermend gevoel naar haar toe heeft en op een bepaalde manier gecharmeerd van haar is. Er ontstaat een vriendschap en Etty beschrijft Liesl als haar enige echte vrouwelijke vriendin die ze liefkozend kleine elf, een maanlichtbaadster in warme zomernachten, noemt.⁸² Etty vraagt zich op een bepaald moment af of er iets ontstaat tussen haar en Liesl, dat verder gaat dan vriendschap alleen: 'Groeit er iets tussen Liesl en mij? Soms geloof ik de laatste dagen, dat ik eens in een onbeheerst en hartstochtelijk gebaar dat ik van mezelf tegenover een vrouw nog niet ken, maar dat toch in me zit- haar smalle lichaam naar me toe zal trekken. En wat ik er dan mee zal doen weet ik niet. De laatste tijd lijkt het of dat gebaar in me groeiend is.' Etty gaat vervolgens in op een erotische droom die ze over Liesl had een paar dagen eerder en ze vraagt zich af: 'Wil ik het wel of wil ik het niet? Ik heb daar geen theorieën over en waar het alleen om gaat is, dat ik haar werkelijk heel lief heb. En die erotiek is niet de hoofdzaak in onze verhouding, maar soms is het er opeens, maar problematisch is het niet voor me. Het is nog een klein extra geschenk van het leven deze onverwachte verliefde momenten die eigenlijk meer poëtisch van karakter zijn en waar niemand iets mee te maken heeft.'⁸³ Ook Spier leek in de gaten te hebben dat er iets groeide tussen Etty en Liesl en vroeg zich af wat, maar daar kreeg hij van beiden geen antwoord op.⁸⁴

2.4 Etty over haar vrouw-zijn

Etty hield er een vrij onconventioneel liefdesleven op na, maar dit was helemaal in lijn met hoe Etty in het leven stond en houdt sterk verband met haar idee over haar vrouw-zijn en de rol van de vrouw in de samenleving. Etty zag voor zichzelf een groeiproces weggelegd waarin haar mens-zijn een grotere rol zou gaan spelen als haar vrouw-zijn. 'De menselijke gevoelens in mij zijn sterker en veel meer in oer-vorm aanwezig als die van vrouw. Maar het zal een zwaar stuk strijd zijn om afstand te doen van mijzelf als vrouw, als dat mijn weg zal blijken te zijn.'⁸⁵ Etty lijkt dus het individu, de persoon die zij is centraal te stellen, en niet zozeer of daar het label man of vrouw op geplakt wordt. Etty ziet het loslaten van het vrouw-zijn als een zware opgave, maar tegelijkertijd een voor haar noodzakelijke weg. Ze worstelt namelijk met de rol van de vrouw. Er is een vrouwenvraagstuk, zo meent Etty en dat is niet eenvoudig. Ze schrijft: 'Soms wanneer ik op straat een vrouw zie, een mooie, verzorgde helemaal vrouwelijke wat domme vrouw, dan kan ik daar helemaal van uit mijn evenwicht raken. Dan voel ik mijn hersens, mijn worstelen, mijn lijden als iets dat me drukt, als iets lelijks, iets onvrouwelijks, dan zou ik alleen maar mooi en dom willen zijn, een stuk speelgoed dat

⁸²Hillesum, *Het werk*, 474.

⁸³Ibidem, 428.

⁸⁴Ibidem, 427.

⁸⁵Ibidem, 131.

begeerd wordt door een man.⁸⁶ Het is nu juist dit punt waar Etty zich bij zichzelf het drukst over lijkt te maken. Ze vindt het typisch dat het begeerd willen worden door een man de hoogste bevestiging is van het vrouw-zijn en ze meent dat dit toch eigenlijk iets heel primitiefs is. Etty denkt dan ook dat de ware emancipatie nog moet beginnen: 'We zijn nog geen echte mensen, we zijn wijfjes.'⁸⁷ Daarnaast zitten vrouwen volgens haar nog teveel vastgebonden en omstrikt door eeuwenoude tradities. 'We moeten nog geboren worden als mens', concludeert Etty en daar ligt dus de taak voor de vrouw.⁸⁸ Die taak wilde Etty op zich nemen. Ze probeert zoveel mogelijk richting aan haar eigen leven te geven. Aan het begin van haar dagboek wordt ze nog geplaagd door onzekerheid en vertwijfeling. Ze leeft niet volgens de normen van de meeste mensen; ze is niet getrouwd, heeft geen vaste werkring en zo schrijft ze; 'Ik heb nog altijd niet de moed om te zeggen: 'Zoals ik leef is goed, de maatstaven van mijn leven heb ik niet van buitenaf nodig, maar zitten in mijn eigen binnenste.'⁸⁹ Ze vraagt zich vervolgens af of zij, als meisje dat verschillende dingen studeert, niet evenveel reden heeft om te bestaan als meisjes die man en kinderen hebben en op kantoor geld verdienen.⁹⁰ Dat Etty nog niet getrouwd was, hield haar ook bezig. Maar ze twijfelde of zij überhaupt wel geschikt zou zijn voor een huwelijks leven. Ze vraagt Han of iemand als zij wel zou mogen trouwen en of ze eigenlijk wel een echte vrouw is.⁹¹ Etty heeft het idee dat ze op haar leeftijd al genoeg heeft liefgehad en het is daarom helemaal niet zo vreemd dat ze al jaren samenleeft met een man die inmiddels op zo'n leeftijd is, dat een toekomst samen niet mogelijk is. Het was dan ook lastig voor haar toen ze in de winter van 1942 zwanger was van Han. Ze ervaarde het als een 'loodzware beklemming'. Zij wilde het kind niet belasten met de 'veel te gevaarlijke ziektekiemen die in haar familie rondwaarden.'⁹² Etty doelde hier op de psychische ziekten van haar beide broers. Een abortus volgde en over die keuze schreef ze: 'Ik wil het iemand besparen dit jammerdal te betreden. Ik zal je laten in de veilige ongeborenheid wordend wezen en wees me maar dankbaar.'⁹³ En Spier, die ze als haar beste vriend omschrijft, wil na de oorlog trouwen met een andere vrouw. Etty gelooft uiteindelijk niet dat één man en één liefde voor haar zijn weggelegd.⁹⁴ Wat ze wel gelooft, is dat ze haar eigen weg moet gaan en haar innerlijk kompas moet volgen: 'Andere meisjes hadden een visioen van een man met kinderen. En ik had altijd een bepaald visioen:

⁸⁶ Hillesum, *Het werk*, 73.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem, 80.

⁹⁰ Ibidem, 81.

⁹¹ Ibidem, 130.

⁹² Ibidem, 177.

⁹³ Ibidem, 177.

⁹⁴ Ibidem, 130.

Een hand, die schreef. Ik zag altijd een smalle hand en veel papieren en die hand die schreef, schreef altijd maar door.⁹⁵

2.5 Joodse identiteit

‘Zojuist even aangifte gedaan van mijn uitverkoren bloedsomloop’, noteerde Etty op woensdag 19 maart 1941 in haar dagboek.⁹⁶ Etty doelde hiermee op een van de vele anti-Joodse maatregelen van de bezetter, namelijk de Aanmeldingsplicht van alle personen ‘van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede’, die op 10 januari 1941 van kracht werd.⁹⁷ Etty vond dit een wat eigenaardige zaak: ‘Ik kreeg het gevoel of we de spreekkamer van een dokter binnen waren gekomen, er klonk geen luid woord, alles ging even geruisloos en plezierig en wat vooral trof is de affecteloosheid waarmee die paar Hollanders tegenover dat stukje Jodendom stonden.’⁹⁸

Het jodendom als religie met traditie en voorschriften lijkt in Etty’s leven geen rol te spelen. Zoals reeds vermeld, groeide Etty op in een geassimileerd Joods gezin, ondanks de traditionele Joodse opvoeding die haar beide ouders hadden genoten. Haar moeder hield zich niet aan de koosjere voorschriften van het huishouden en haar vader werkte als rector van het gymnasium op zaterdag, op Sjabbat, de joodse rustdag. Dat de religie niet werd aangehangen en gepraktiseerd betekende geen afwijzing van het Jodendom. Door geboorte werd je namelijk Joods via de lijn van de moeder. het Jodendom is niet alleen een godsdienst maar is ook een gemeenschap, een volk.⁹⁹ Vanuit haar opvoeding kwam Etty in haar jeugd, behalve door de lessen Hebreeuws en de bijeenkomsten van de zionistische jeugdbeweging, niet in aanraking met het Jodendom.¹⁰⁰ Toen ze later naar Amsterdam verhuisde waar ze veel niet-Joodse vrienden had, kwam ze door Julius Spier terecht in een Duits-Joods netwerk van financieel goed bemiddelde geassimileerde, liberale Joden die woonachtig waren in de gegoede buurt Amsterdam -Zuid, waar Etty zelf ook woonde.

Etty’s Jood-zijn gaat echter een grotere rol spelen in haar leven door de anti-joodse maatregelen van de bezetter. Etty schrijft daar geregeld over in haar dagboeken. En naarmate de antisemitische maatregelen in intensiteit toenemen, groeit Etty’s besef van haar Jood-zijn. In juli 1942 schrijft Etty over ‘ons’, het joodse volk. De bezetter confronteerde haar met haar joodse identiteit, zo meent auteur Piet Schrijvers in zijn verhelderende bijdrage ‘Etty Hillesum in Joodse contexten’ in *Etty Hillesum in facetten*.

⁹⁵ Hillesum, *Het werk*, 123.

⁹⁶ Ibidem, 33.

⁹⁷ Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazivervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998) 316.

⁹⁸ Hillesum, *Het werk*, 33.

⁹⁹ Van der Molen en Smelik, *Ik zou lang willen leven*, 133.

¹⁰⁰ Piet Schrijvers, ‘Etty Hillesum in Joodse contexten’ in: *Etty Hillesum in facetten*, (Budel 2003)43-47.

Schrijvers gaat eerst uitvoerig in op het begrip 'Joodse identiteit' dat onderwerp is van discussie. Joodse identiteit kan namelijk niet eenduidig worden uitgelegd. Over Etty's Joodse identiteit bestaan ook verschillende opvattingen.

Volgens Schrijvers was er bij Etty sprake van typische Joodse kenmerken, maar of Etty zich daar zelf helemaal van bewust was, betwijfelt hij. Schrijvers verwijst in dit verband naar een lezing van David Sorkin, professor moderne Joodse geschiedenis aan de Yale University, in 2001. Deze lezing hield hij tijdens een congres over de geschiedenis van de Joden in Nederland tussen 1880-1940. Hij betoogde dat het onmogelijk is om een 'essentialistische' definitie te geven van Jood-zijn, een definitie die niet tijd- en plaatsgebonden is en op alle Joodse personen van toepassing is. Sorkin meent daarnaast dat een meer variabele definitie, die onder invloed van historische omstandigheden wordt bepaald, niet van de hand gewezen hoeft te worden. Schrijvers, in navolging van Sorkin, gaat vervolgens in op een aantal aspecten die de literatuurhistoricus George Steiner als typisch Joodse eigenschappen zag. De eerste eigenschap die hij noemt is het geobsedeerd zijn door taal. De uitspraak van Steiner: 'Our Homeland: The text' is volgens Schrijvers te vergelijken met Etty's uitspraak: 'De literatuur is mijn tweede vaderland'. Etty las dagelijks vele teksten en vooral van de Duitse dichter Rainer Maria Rilke las ze veel. Schrijvers meent dat het dan niet zozeer ging om wat Etty las, maar hoe ze het las en wat het doel was. Het boek of de tekst moest een deel worden van zichzelf zodat de levenslessen die de teksten herbergden in het eigen leven opgenomen en gebruikt konden worden. Een tweede aspect dat de Joodse identiteit kenmerkt is volgens Steiner 'obsession with history/historical consciousness'. Ook dit is volgens Schrijvers van toepassing op Etty. Tussen maart 1941 en oktober 1942, de periode dat ze in haar dagboeken schrijft, is een ontwikkeling te zien in Etty's historisch bewustzijn en daarmee in haar Joods bewustzijn. Dat die ontwikkeling plaatsvindt in Etty's historisch besef onderbouwt Schrijvers terecht door te wijzen op haar wens om schrijfster te worden. 'Ik wil de kroniekschrijfster worden van veel dingen uit deze tijd' en later vanuit Westerbork schrijft ze: 'Toch moet ik proberen iets voor jullie neer te schrijven, men voelt zich steeds de ogen en oren van een stuk Joodse geschiedenis, men heeft soms ook de behoefte een kleine stem te zijn.'¹⁰¹ Een derde kenmerk dat Schrijvers herkent in Etty's dagboeken is de traditie binnen de Joodse literatuur die het lijden van het Joodse volk centraal stelt. Schrijvers legt uit dat de Joodse geschiedenis traditioneel vier elementen behelst: de belofte, de dialoog tussen God en mens, de beproeving en de ballingschap. Schrijvers ziet dit, wat hij, 'het archetypisch denken' noemt in Etty's teksten terug en dan voornamelijk in de vele dialogen die Etty met God voert.

¹⁰¹ Hillesum, *Het werk* 687.

In zijn conclusie stelt Schrijvers dat Etty misschien wel Joodser is geweest dan sommige Nederlanders hebben willen erkennen en herkennen en misschien was Etty zelf Joodser dan zij zich heeft gerealiseerd. Dit laatste punt valt te betwijfelen aangezien Etty al in het begin van haar dagboek zelf stellig spreekt over haar Jood-zijn.

Holocaust-onderzoeker, Lawrence Langer uit zich kritisch over de rol die de Joodse identiteit in Etty's leven innam. Langer meent in zijn studie *Admitting the Holocaust* dat Etty haar Jood-zijn niet afwees, maar ook zeker niet omarmde en dat ze haar afkomst eerder als een last ervaarde. Hij bekritiseert haar taalgebruik en met name de toepassing van de begrippen 'lot', en 'lijden' en haar spreken over 'ons gemeenschappelijk lot' and 'the story of our faith'. Volgens Langer duidt dit op het idee van een plan van een hogere macht om de Joodse geschiedenis in de gaskamers van Auschwitz te laten eindigen. Langer hekelt vervolgens Etty's toepassing van het christendom en het christelijk vocabulaire. Zij past het idee van het christelijk lijden foutief toe op het lot van de Joden. Langer stelt dat het dan misschien Christus' lot was om aan het kruis te sterven en dat het het lot was van de christenen om in Christus' evenbeeld te lijden maar dit gold niet voor het Joodse volk. Het was niet hun lot om in Auschwitz in de gaskamers te sterven, aldus Langer.¹⁰²

Sam Dresden meent dat ondanks de weinige belangstelling die Etty voor het Jodendom toont de identificatie daarmee later alsnog kon plaatsvinden. Die identificatie vindt dan niet zozeer plaats met haar volk, maar met het lijden van de Joden als onderdeel van de mensheid. Terecht ziet Dresden in de wens van Etty om 'het lot van haar volk' te delen een vorm van identificatie.

Etty laat in haar dagboek weinig onduidelijkheid bestaan over in hoeverre zij zich Joods voelde. Ze voelde zich Joods. Ze schrijft reeds aan het begin van haar dagboek op 15 maart 1941 over haar oerinstincten van Jood-zijn: 'Ik meende wanneer er binnen in me weer dat verterende geharrewar was tussen haat en mijn andere gevoelens, dat er dan strijd werd geleverd tussen mijn oer-instincten van Jood, bedreigd met de ondergang, en mijn aangeleerde, rationele socialistische ideeën, die mij geleerd hebben een volk niet in zijn geheel te zien, maar als een goed gedeelte misleid door een slechte minderheid. Dus een oerinstinct tegenover een rationeel aanwensel.'¹⁰³

¹⁰² Lawrence, L., Langer, *Admitting the Holocaust* (New York 1995) 69-71.

¹⁰³ Hillesum, *Het werk*, 21.

2.6 God als 'sparringpartner'

Ondanks dat Etty de joodse religie niet aanhing, ontwikkelt zich bij haar een sterk en eigen godsgeloof. Onder invloed van Spier begint Etty met bidden en leest ze in de Bijbel. In haar spreken over God laat ze zich vooral inspireren door haar favoriete dichter, Rilke. Voor Rilke was God iets dat in hemzelf aanwezig was. God is geen externe macht of hemelse vader maar is de kern van het zelf.¹⁰⁴ Etty neemt deze manier van denken over God over en eind augustus 1941 schrijft ze : 'Binnen in me zit een heel diepe put. En daarin zit God. Soms kan ik erbij. Maar vaker liggen er stenen en gruis voor die put, dan is God begraven. Dan moet hij weer opgegraven worden.'¹⁰⁵

Etty kent aan haar God geen eigenschappen als almacht en alwetendheid toe. Ze ziet God als de schepper en als goed en liefhebbend, want ze prijst zijn schepping en het leven, ondanks alles. Het kwaad in de wereld is volgens Etty niet de schuld van God. De verantwoording voor het kwaad ligt bij de mensen zelf en God onschuldig. God zelf is ook medeslachtoffer. Niet zozeer in de zin dat God lijdt omdat de mensen lijden, maar omdat het God volgens Etty ontbreekt aan een 'onderkomen' voor hem in de mensen zelf.¹⁰⁶ 'Mensen zijn soms net voor me als huizen waarvan de deuren open staan. Ik loop naar binnen en dwaal door de gangen en kamers en ieder huis is weer een beetje anders ingericht en toch zijn ze allemaal weer hetzelfde en ieder huis zou men moeten maken tot een gewijde woning voor jou, mijn God. Ik ga het pad op en ga onderdak voor je zoeken.'¹⁰⁷

Eenzijds komt God uit haar dagboekaantekeningen naar voren als transcendent, maar God is ook het diepste in haarzelf en zoekt ze God in haar medemens. Etty is veelvuldig in dialoog met God wat soms, zo geeft ze zelf aan, dan ook een innerlijke dialoog met haar zelf is. Vooral na het overlijden van Spier en als ze in Westerbork gaat werken, voert ze veel dialogen met God.

Etty wilde er voor God zijn. Zij wilde God helpen door een plek, onderdak, voor hem te zoeken in de mens. 'Ik heb de mensen zo verschrikkelijk lief omdat ik in ieder mens een stuk van jou liefheb mijn God. En ik zoek jou overal in de mensen en ik vind vaak een stuk van jou.'¹⁰⁸ Bij Etty geen theïstische God maar een God die in de mens aanwezig is, maar wel eerst moet worden gezocht. Etty lijkt dus in zekere zin aan te geven dat God de mens nodig heeft en misschien zelfs afhankelijk is van de mens.

Nu doet zich in tegenstelling tot het bovenstaande bij Etty ook het gegeven voor dat ze God ervaarde als buiten de mens, dus God als een transcendent wezen die van buitenaf het leven aanstuurt: 'Ik ben bereid tot alles, tot iedere plek op deze aarde waar God me zenden zal en ik ben

¹⁰⁴ Van der Molen en Smelik, *Ik zou lang willen leven*, 135.

¹⁰⁵ Hillesum, *Het werk*, 97.

¹⁰⁶ L. Bergen, *Het kwaad en God* (ongepubliceerd paper Opleiding Godsdienstwetenschappen Universiteit Leiden, 2010) 5.

¹⁰⁷ Hillesum, *Het werk*, 550.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 544.

bereid[...] te getuigen dat dit leven schoon en zinrijk is [...].¹⁰⁹ Etty lijkt hier aan te geven dat God iets met haar voor heeft, haar naar een plek zal sturen. Dit zelfde idee komt ook weer bij Etty terug als zij op 15 juli 1942 een baantje krijgt bij de Joodse Raad. Zij vraagt zich dan af wat voor plannen God nog met haar zal hebben.¹¹⁰ Etty ervaart God dus enerzijds als het diepste zelf wat in de mens aanwezig is, tegelijkertijd als een hogere macht, die doelgericht kan inwerken op een mensenleven, maar ook als een hulpbehoevende God die zelf een schuilplek nodig heeft.¹¹¹

2.7 Het einde van de familie Hillesum

‘Ik zit middenin een volle goederenwagon op mijn rugzak. Vader, moeder en Mischa zitten enige wagens verder. Het vertrek kwam toch nog vrij onverwachts. Plotseling bevel voor ons speciaal uit Den Haag. We hebben zingende dit kamp verlaten, vader en moeder zeer flink en rustig. Mischa eveneens. We zullen drie dagen reizen. Dank voor al jullie goede zorgen. Achtergebleven vrienden schrijven nog naar Amsterdam, misschien hoor je iets? Ook van mijn laatste kampbrief? Tot ziens van ons vieren. Etty’¹¹²

Op 20 januari 1942 kwam onder leiding van Reinhard Heydrich¹¹³ de nazi-top in een villa aan de Wannsee bij elkaar. Tijdens deze zogeheten Wannseeconferentie werd er over de oplossing van het ‘Joodse vraagstuk’ gesproken. Deze ‘oplossing’ nam in de zomer van 1942 steeds duidelijker haar afschrikwekkende vorm aan in het bestaan van getto’s, het houden van razzia’s en de vernietigingskampen in het oosten. In Nederland werd doorgangskamp Westerbork de spil in de vernietigingsindustrie van de nazi’s. Westerbork was in eerste instantie opgericht op initiatief van de Nederlandse overheid als het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork. Het moest een veilig heenkomen zijn voor Duitse Joden die het naziregime waren ontvlucht. Toen Nederland inmiddels ruim twee jaar bezet was door de Duitsers werd Westerbork onder de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* geplaatst. Het vluchtelingenkamp werd omgedoopt tot *Polizeiliches Judendurchgangslager Westerbork*.¹¹⁴ Tussen juli 1942 en september 1944 zouden vanuit Westerbork meer dan 100.000 onschuldige mensen naar het oosten worden gedeporteerd, de dood tegemoet.

De familie Hillesum, vader, moeder en Mischa, kwam op 21 juni 1943 aan in het doorgangskamp. De Hillesums waren tijdens een van de laatste razzia’s in Amsterdam opgepakt. Jaap was achtergebleven in Amsterdam. Hij werkte nog steeds in het Nederlands- Israëlich Ziekenhuis.

¹⁰⁹ Hillesum, *Het werk*, 508.

¹¹⁰ Ibidem, 137.

¹¹¹ L. Bergen, *Het kwaad en God*, 5.

¹¹² Hillesum, *Het werk*, 702.

¹¹³ Reinhard Heydrich had de leiding over de SD en Gestapo. Heydrich overleed op 4 juni 1942 na een aanslag van het Tsjechisch verzet waarbij hij gewond raakte en uiteindelijk overleed.

¹¹⁴ L. Bergen, *Albert Konrad Gemmeke. Commandant van Westerbork* (Soesterberg 2013) 28-29.

Hij ontkwam aan een eerdere razzia in 1942. Tijdens de razzia in de zomer van 1943 werd Jaap opgepakt en naar de Joodsche Schouwburg¹¹⁵ gebracht. Met hulp van vrienden wist Jaap te ontsnappen, maar werd uiteindelijk tijdens de laatste razzia in Amsterdam alsnog opgepakt. Op 29 september 1943 werd Jaap op transport gesteld naar Westerbork en overleed in 1944. Drie weken eerder was de trein met zijn ouders, broer en zus naar Auschwitz vertrokken. Op die 21^e juni 1943 verwelkomde Etty haar ouders en Mischa in het kamp. Etty was reeds aanwezig vanwege haar baan bij de Joodse Raad op de afdeling 'Sociale Verzorging Doortrekkenden'. Hier kwam ze terecht nadat ze eerst twee weken op de administratieve afdeling van de Joodse Raad aan het kantoor op de Lijnbaangracht had gewerkt.

Vanwege haar status die het werk bij de Joodse Raad met zich meebracht, had Etty een speciaal reisvisum. Ze kon het kamp verlaten, wat ze een aantal keren deed, en ging terug naar Amsterdam. Op 5 juli 1943 verviel de bevoorrechte status van de medewerkers van de Joodse Raad en daarmee ook het reisvisum. Westerbork kon ze nu niet meer verlaten, maar met de komst van haar familie wilde ze dat ook niet meer.

De Hillesums verbleven na aankomst nog zo'n tweeënhalve maand in het doorgangskamp tot aan het onverwachte bevel tot deportatie waarover Etty in haar laatste bericht schrijft.

Waarom werd de familie Hillesum gedeporteerd en waarom was dit onverwacht? De joodse journalist Philip Mechanicus, die vriendschap sloot met Etty en haar familie, hield tijdens zijn verblijf in Westerbork een dagboek bij. Later na zijn dood werd het dagboek uitgegeven onder de titel *In Depôt*. Mechanicus schreef over de gebeurtenissen rondom het onverwachte vertrek van de Hillesums: 'Maandag kwam onverwacht uit Den Haag het bevel dat Mischa Hillesum met zijn familie op transport moest worden gesteld. De commandant [Gemmeke] vatte dat aldus op, dat de hele familie moest verdwijnen. Er viel geen speld tussen te krijgen. Wat de achtergrond is van de interventie van Den Haag is niet precies bekend, maar vermoedelijk heeft de musicus zijn zaak 'doodgewerkt', zoals menigeen die zijn positie via Den Haag wilde versterken, voor hem.'¹¹⁶ Mischa had zijn zaak 'doodgewerkt'. Hillesum-onderzoeker Gerrit van Oord legt uit dat Mechanicus hiermee doelde op de 'bevoorrechte' positie die Mischa als musicus had. Hij kon namelijk worden overgeplaatst naar Barneveld.

De zogeheten 'Barneveld groep' bestond uit Joden die in aanmerking kwamen voor bescherming vanwege hun culturele of wetenschappelijke bijdrage aan de samenleving en voor de bezetter van waarde waren. Deze groep was het initiatief geweest van de Secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Karel Johannes Frederiks.

¹¹⁵ Joodsche Schouwburg: Voorheen Hollandsche Schouwburg. Vanaf 1941 werd op last van de bezetter de naam gewijzigd in Joodsche Schouwburg. Alleen Joodse artiesten mochten optreden voor een Joods publiek. In augustus 1942 werd de Schouwburg de plek waar vandaan de Joden gedeporteerd werden.

¹¹⁶ Philip Mechanicus, *In Depôt Dagboek uit Westerbork*, 188.

De Joden met deze geprivilegieerde status verbleven in kasteel de Schaffelaar en in Huize de Biezen waar de leefomstandigheden beter waren dan in Westerbork.¹¹⁷ De 'Barnevelders' verkeerden echter in een situatie van 'schijnveiligheid'. Op 29 september 1943 kwam de beschermde status te vervallen en werden alle 'bevoorrechten' gedeporteerd via Westerbork naar Theresienstadt. Maar een groot deel van de 'Barnevelders' overleefden uiteindelijk de naziverschrikkingen. Mischa Hillesum had tot een van de 'bevoorrechten' kunnen behoren. Hij wilde echter geen gebruik maken van deze begunstiging. Mischa's verzoek om zijn ouders mee te mogen nemen, was afgewezen en hij wees op zijn beurt de gunst van de autoriteiten af. Mischa verbleef 'gesperrt'¹¹⁸ in Westerbork, samen met zijn ouders. Voor Etty leek de situatie in Westerbork ook 'veilig'. Zij was immers als voormalig medewerkster van de Joodse Raad 'gesperrt' en die positie gold ook voor haar ouders. Het deportatiebevel op 6 september 1943 kwam daarom als verrassing. De meest aannemelijke verklaring voor deportatie is wat Van Oord het 'Mischa-motief' noemt. Van Oord meent dat door de weigering van de gunst die Mischa werd verleend de autoriteiten de hele familie lieten afvoeren. Ook wijst Van Oord op het verplichte deportatieaantal, wat vermoedelijk meespeelde in het besluit tot deportatie. Het aantal voor die zevende september was ontoereikend, maar door de familie Hillesum toe te voegen aan de passagierslijst klopte het aantal weer.¹¹⁹ De trein verliet op dinsdag 7 september 1943 de Drentse heide en kwam twee dagen later aan op de eindbestemming, Auschwitz in Polen. Onderweg schreef Etty op een briefkaart een laatste groet aan haar vriendin Christine van Nooten. Etty wierp de kaart naar buiten vlak voordat de trein de Duitse grens passeerde. De familie Hillesum wachtte allen eenzelfde lot, vernietiging. Wat er met Etty is gebeurd na aankomst in Auschwitz is niet duidelijk. Het Rode Kruis vermeldt in een rapport dat na de oorlog is opgesteld dat overleven in de omstandigheden van het kamp waar de vrouwen van het 7 september transport in terecht kwamen, op een aantal uitzonderingen na, nauwelijks mogelijk was. Etty's exacte overlijdensdatum is niet bekend, maar aangenomen wordt dat Etty net als bijna alle andere vrouwen van dit transport na 30 november 1943 niet meer in leven was.¹²⁰

¹¹⁷ Gerrit van Oord, 'Het vertrek. Een reconstructie van de onverwachte deportatie van de familie Hillesum uit kamp Westerbork op 7 september 1943.' in : *Etty Hillesum in discours* (Gent 2011) 126.

¹¹⁸ Een 'Sperrre' was een vrijstelling van deportatie. Om verschillende redenen kon men op een 'Sperrliste' staan; wegens bijzondere diensten voor de oorlogsindustrie, werkzaam zijn voor de Joodse Raad zoals Etty en in het geval van Mischa vanwege zijn bijdrage op cultureel gebied.

¹¹⁹ Van Oord, *Het vertrek*, 129.

¹²⁰ Regenhardt, *Misch's spel*, 254-255.

Hoofdstuk 3: Etty's voorstelling van het Joodse 'Massenschicksal'.

'Men mag zich niet instellen op behoud en ook niet op de ondergang. Beiden zijn als uiterste mogelijkheden aanwezig, maar op geen van beiden mag men zich instellen.'¹²¹ Het is begin juli 1942 als Etty dit in haar dagboek noteert en ze vervolgt: 'Het gaat om de dringende dingen van iedere dag. We spraken gisteravond over arbeidskampen. Ik zei: 'Ik hoef me daar geen enkele illusie over te maken, ik weet dat ik in drie dagen dood ben, omdat mijn lichaam niets waard is.'¹²² Geen behoud en geen ondergang. Beiden zijn als realiteit aanwezig. Welke kant het opgaat, dat weet Etty niet. Over Etty's kennis van het Joodse noodlot, het 'Massenschicksal, zoals ze dat zelf noemde, is reeds het nodige geschreven. Klaas Smelik stelt dat onderzoekers die het beeld van Etty als martelares afwijzen ervan uitgaan dat zij zelf de werkelijke reden van de vernietigingskampen niet kende.¹²³ In Polen moest men hard werken en dat zou heel zwaar zijn, maar van massale vernietiging had zij geen weet. Smelik twijfelt hier echter aan en verwijst naar verschillende dagboekfragmenten waaruit Etty's mogelijke kennis over de vernietiging blijkt. Daarnaast wijst Smelik op het feit dat Hillesum voor haar definitieve vertrek naar Westerbork, haar dagboeken aan haar vriendin Maria Tuinzing overhandigde, zodat zij ze later aan Klaas Smelik kon geven voor publicatie. Dit zou er volgens hem op kunnen duiden dat Etty er dus rekening mee hield niet te overleven.¹²⁴ Een ander punt dat Smelik als mogelijke bewijsvoering voor Hillesums kennis aanhaalt is het contact dat zijn vader had met een Duitse officier. Deze officier diende aan het oostfront en was later naar Nederland overgeplaatst. Hij had aan Smelik verteld dat er Joden werden vermoord door de uitlaatgassen van vrachtwagens. Smelik beschikte over deze kennis en zou niet nagelaten hebben deze informatie aan Etty door te spelen in de hoop haar plannen om zich niet voor de nazi's te verstoppen uit haar hoofd te kunnen praten.¹²⁵ Dat er veel tegenstrijdige ideeën over het lot in Hillesums dagboeken zitten, erkent Smelik. Uit haar dagboeken spreekt namelijk ook hoop op een toekomstig leven naast de vernietiging van haar volk. Smelik concludeert dat Etty zich bewust was van de gevaren die zij liep, door niet onder te duiken. Haar plicht, zoals zij dat zag om het lot te delen en haar taak als 'maatschappelijk' werkster op zich te nemen, wogen echter zwaarder.¹²⁶

¹²¹Hillesum, *Het werk*, 500.

¹²² Ibidem, 500.

¹²³ Klaas, A.D. Smelik, 'De keuze van Etty Hillesum om niet onder te duiken' in: *Etty Hillesum in context*, (Assen 2007) 59-60.

¹²⁴ Ibidem, 70.

¹²⁵ Ibidem, 70-71.

¹²⁶ Klaas A.D. Smelik, 'De keuze van Etty Hillesum om niet onder te duiken' , 72-73.

Historicus Bart van der Boom stelt in zijn veel besproken boek *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust*, de vraag: Wisten gewone Nederlanders in 1940-1945 van de Holocaust? Van der Boom gebruikte 164 dagboeken, waaronder ook het dagboek van Etty Hillesum, om een antwoord te krijgen op deze vraag. Met dit boek tracht de auteur tevens een einde te maken aan 'de mythe van de schuldige omstander'. Centraal in die mythe is het idee dat het Nederlandse volk zich collectief zou hebben afgekeerd van zijn vervolgte Joodse medemens. In Nederland was namelijk het hoogste percentage Joden gedeporteerd van heel Europa. In de onderzochte dagboeken komen tegenstrijdigheden ten aanzien van het weten naar voren. Ook uit het gedrag van zowel joden als niet-joden blijkt allerm minst eenduidigheid in het weten over het Joodse lot. Van der Boom wijst erop dat de term 'weten' problematisch is. Weten impliceert kennis. In de oorlog is kennis moeilijk toegankelijk. Daarnaast is het begrip Holocaust ook niet te reduceren tot een heldere afgebakende gebeurtenis. Misschien, zo geeft Van der Boom aan, had iemand weet van het leven in de getto's of van het deporteren van Joden, maar de totale omvang als zodanig was niet kenbaar. Dit gold niet alleen voor de omstanders, maar ook voor de slachtoffers.¹²⁷

Historici Remco Ensel en Evelien Gans bekritisieren Van der Booms gebruik van de dagboeken. Ensel en Gans menen namelijk dat Van der Boom voorbij gaat aan de meerduidigheid van teksten en dat een zorgvuldige tekstanalyse van de dagboeken ontbreekt. Zij willen dit laten zien aan de hand van een citaat uit Etty's dagboek en tevens de titel van Van der Booms boek. Ensel en Gans menen dat Van der Boom zich teveel richt op het 'weten' in de zin 'Wij weten niets van hun lot'. Maar hij zou voorbijgaan aan wat de begrippen 'wij', 'hun' en 'lot' betekenen. Etty zou als gewone Nederlander worden aangehaald, terwijl het begrip 'wij' kan duiden op de gevangenen in Westerbork, de Joden, degenen die op de deportatielijst staan. Ook het begrip 'lot' is bij Etty lastig te interpreteren. Etty zelf spreekt namelijk over haar lot, over het Joodse lot, maar ook over het lot dat de mensheid wacht. Het begrip 'lot' is bij Etty dus meerduidig maar ook haar voorstelling van dat lot. Dit lijkt te kloppen maar de kritiek van Ensel en Gans gaat ook maar gedeeltelijk op als ze het hebben over het negeren van de betekenis van het begrip 'hun'. Het citaat 'Wij weten niets van hun lot' staat namelijk niet op zichzelf. Etty schreef namelijk in augustus 1943 het volgende: 'Reeds honderdduizend van onze rasgenoten uit Holland zwoegen onder een onbekende hemel of liggen te rotten in een onbekende aarde. Wij weten niets van hun lot'. Misschien zullen we het binnenkort weten, ieder op zijn tijd, het is toch immers ook ons toekomstig lot, daar twijfel ik geen ogenblik aan.'¹²⁸ 'Hun' lijkt hier toch vrij duidelijk te verwijzen naar de 'rasgenoten', dus naar haar Joodse medemens.¹²⁹

¹²⁷ Van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*, 10-17.

¹²⁸ Hillesum, *Het werk*, 697-698.

¹²⁹ *Ibidem*, 697.

Een tweede kritiekpunt van Ensel en Gans was dat Van der Boom meent dat Etty eenvoudig, ten onrechte is af te schilderen als iemand die wist van de Holocaust, maar dat spreken beide historici tegen. Uit niets blijkt volgens hen dat Etty's geschriften makkelijk geduid kunnen worden. Etty's dagboek is namelijk niet alleen meerduidelig, maar ook meerstemmig.¹³⁰

In zijn boek *Treinen naar de hel* stelt sociaal wetenschapper J. W. van Hulst in tegenstelling tot van der Boom dat de Joden het geweten hebben. Etty gaf volgens Van der Hulst een stem aan dat weten. Men wist dan wel niet precies op welke manier de vernietiging plaatsvond, maar men was er wel van overtuigd dat dit gebeurde. Dat er een klein sprankje hoop hier en daar was, had vooral te maken met hoop op een snelle komst van de geallieerden en niet met de 'barmhartigheid' van de Duitsers'.¹³¹ Etty zelf geloofde daar niet in, zij verwachtte van de buitenwereld vrij weinig.¹³²

Ondanks dat spreekt Etty in haar dagboek over een mogelijke toekomst. Hier gaat Van der Hulst aan voorbij. Hij geeft aan dat Polen het begrip is waarin de vernietiging inhoud en klank kreeg. Maar Etty schrijft over Polen dat het 'een verzamelnaam is voor al het onbekende van de toekomst'.¹³³

Ook in Westerbork blijft haar voorstelling wisselend. Zo schrijft Etty over haar eigen lot, soms duidelijk met een toekomstverwachting: 'Soms loop ik in mijn eentje stilletjes te lachen door het kamp vanwege allergroteske situaties, men zou werkelijk een zeer groot dichter moeten zijn om deze situaties te beschrijven, misschien zou ik het over 10 jaar eens bij benadering kunnen.'¹³⁴

In Westerbork wordt ze wel voor meer raadsels gesteld die hoop op een goede afloop meer in twijfel trekken, met name als het gaat over de zieken en bejaarden die als arbeidskrachten gedeporteerd worden: 'Op een ochtend stuitte ik in de vroegte op een man die onthutst voor zich uit mompelde: 'Wat ze ons in hemelsnaam nou voor arbeidskrachten voor Duitsland gestuurd hebben! 'En toen ik me naar de ingang van het kamp gehaast had werden ze daar juist van wrakke vrachtauto's geladen op onze hei: vele oudjes.'¹³⁵ Bejaarde mensen die als arbeidskrachten richting het oosten gingen, moet toch de nodige twijfels hebben opgeroepen. Het idee dat men werd gedeporteerd om tewerkgesteld te worden zal onder druk gestaan hebben. Ook als daarnaast de zieken gedeporteerd worden.¹³⁶ Etty merkt daarover op: 'In sommige wagons liggen papieren matrassen op de grond. Die zijn voor de zieken.'¹³⁷

¹³⁰ Remco Ensel en Evelien Gans, 'De inzet van joden als 'controlegroep'. Bart van der Boom en de Holocaust', *Tijdschrift voor geschiedenis* 126^e jaargang, nr.3. 388-391.

¹³¹ J.W. van Hulst, *Treinen naar de hel, Amsterdam, Westerbork, Auschwitz. Een aantal beschouwingen die verband houden met de dagboeken en brieven van Etty Hillesum* 9Amsterdam 1983)

¹³² Hillesum, *Het werk*, 516.

¹³³ Ibidem, 528.

¹³⁴ Ibidem, 662.

¹³⁵ Ibidem, 625.

¹³⁶ L. Bergen, *Etty Hillesum. Haar voorstelling van het Joodse noodlot* (ongepubliceerd werkstuk Opleiding Geschiedenis Universiteit Leiden 2007) 21.

¹³⁷ Hillesum, *Het werk*, 693.

Betekent dit dan niet dat de zieken de reis zo goed mogelijk moeten doorstaan? Een week voor het vertrek van de Hillesums naar Auschwitz vraagt Etty's vader zich verwonderd af: 'Hoe kan dat nu, dat men uit het ziekenhuis mensen laat gaan die ongeveer dood zijn, dat is toch tegen de medische ethica?'¹³⁸ De zorg voor de zieken aan de ene kant, zelfs tijdens deportatie, en het deporteren van die zieken aan de andere kant, maakten de twijfel over het lot nog groter.¹³⁹ Op 24 augustus 1943 schrijft Etty over wat er na Westerbork komt. Ze denkt dat ze weer in doorgangskampen terecht komen en vandaar weer verder verplaatst worden: 'Wij worden doodgejaagd dwars door Europa heen.' Dezelfde dag schrijft ze ook 'En in Polen zal er misschien af en toe nog wel eens iemand lachen, hoewel van dit transport: niet velen denk ik'.¹⁴⁰

¹³⁸ Hillesum, *Het werk*, 700.

¹³⁹ L. Bergen, *Etty Hillesum. Haar voorstelling van het Joodse noodlot*, 21.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 686.

Hoofdstuk 4: Innerlijke handelingsvrijheid

‘Hij die een reden tot leven heeft, kan vrijwel alle levensomstandigheden verdragen’.¹⁴¹ Frankl heeft deze uitspraak, van de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche, waar hij in zijn boek aan refereert aan den lijve ondervonden. Ook zag hij dat een aantal medegevangenen de juistheid van deze uitspraak bevestigde. De levensomstandigheden daar zorgden voor psychische ontwrichting. Alles wat vertrouwd was in het leven werd de gevangenen ontnomen evenals de toekomstplannen. Wat restte, was volgens Frankl de menselijke vrijheid om zelf te bepalen welke houding iemand koos binnen die omstandigheden.¹⁴² Soms moest men het lot in eigen hand nemen door te handelen. In een andere situatie is het raadzaam om de situatie rustig te overwegen en soms vereist het leven dat het lot maar het beste aanvaard kan worden, zo meent Frankl.¹⁴³ Frankl beschrijft hier wat in de sociologie aangeduid wordt met de term ‘agency’, de handelingsvrijheid van mensen in bepaalde omstandigheden. In dit onderzoek wordt onderscheid gemaakt tussen Etty’s innerlijke handelingsvrijheid en haar externe handelingsvrijheid. Met haar innerlijke handelingsvrijheid doel ik op haar keuze om zich op een bepaalde wijze te verhouden tot de Jodenvervolging. Met haar externe handelingsvrijheid doel ik op Etty’s keuze om bij de Joodse Raad te werken, haar verzoek tot overplaatsing naar Westerbork en haar keuze om meerdere malen na verlof telkens terug te keren naar Westerbork.

In dit onderzoek gaat het om de handelingsvrijheid binnen de kwaadaardige grenzen die de nazi’s voor de Joden hadden opgeworpen. Die begrenzing verliep in fasen. Na de Duitse inval in mei 1940 werd de vrijheid van de Joden steeds meer beperkt. Vanaf januari 1942, na de Wannseeconferentie, namen de antisemitische maatregelen een vlucht. Joden werden steeds meer geïsoleerd en Joden mochten steeds minder. Joden mochten geen openbaar onderwijs meer volgen, Joden mochten geen auto meer rijden, Joden mochten niet meer vissen of naar het park, de dierentuin en de schouwburg werden verboden terrein, de Neurenberger Wetten werden ingevoerd en vanaf 3 mei 1942 werd het dragen van de gele ster verplicht en mochten Joden niet meer ongemarkeerd de straat op.¹⁴⁴ Het dieptepunt volgde op 15 juli toen de eerste deportatietrein uit Westerbork naar het oosten vertrok.¹⁴⁵

Frankl had de meest extreme vorm van die begrenzing ervaren, namelijk in Auschwitz. De uiterste begrenzing waar Etty over schrijft in haar dagboeken is Westerbork.

¹⁴¹ Frankl, *De zin van het bestaan*, 12.

¹⁴² Ibidem, 86-87.

¹⁴³ Ibidem, 100.

¹⁴⁴ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 319.

¹⁴⁵ Ibidem, 320.

Nu zijn Auschwitz en Westerbork lastig te vergelijken; Westerbork was een doorgangskamp en Auschwitz een vernietigingskamp waar de dood veel meer dagelijkse realiteit was. Daarnaast waren in Westerbork de omstandigheden relatief gunstiger en verkeerde Etty tijdelijk in een 'gunstiger' positie vanwege haar functie bij de Joodse Raad. Maar beide kampen vormden onderdeel van dezelfde afschrikwekkende uitroeiingspolitiek van de nazi's, waarbij psychische ontwrichting en onzekerheid over het toekomstige lot aan de orde van de dag waren. Over de steeds beperkter wordende vrijheid schreef Etty in juni 1942: 'Ik fietste vanmorgen langs de Stadionkade en genoot van de wijde hemel daar aan de rand van de stad en ademde de frisse ongerantsoeneerde lucht in. En overal bordjes die wegen, de vrije natuur in voor joden versperd hielden. Maar boven dat ene stuk hemel dat ons blijft, is ook die volledige hemel!'¹⁴⁶ Deze woorden getuigen van de wijze waarop Etty zich opstelde tegenover de vervolging. In haar houding, zoals die uit haar dagboek aantekeningen en brieven naar voren komt, kunnen verschillende kenmerkende aspecten onderscheiden worden, die laten zien dat zij ervoor kiest zich op deze wijze te verhouden tot de Jodenvervolging, tot het kwaad.

4.1 Haat vermeerdert haat

'Dit probleem ligt in deze tijd. De grote haat tegen de Duitsers, die het eigen gemoed vergiftigd'¹⁴⁷. Het is 15 maart 1941 als Etty deze woorden in haar dagboek noteert. Etty wilde de haat in zichzelf bestrijden want haat zorgt namelijk alleen maar voor meer haat. Dit houdt zeker niet in dat Etty, waar psycholoog Hans Bendien reeds op wees, 'op bovenmenselijke wijze' niet meer in staat was te haten.¹⁴⁸ Etty was menselijk en het niet haten was voor haar niet altijd eenvoudig. Op sommige momenten was zij zelf ook in de greep van de haat tegen de bezetter. 'Loop ik soms vol haat, na het lezen van de krant of door een bericht van buiten, dan kan ik me soms te buiten gaan aan scheldwoorden tegen de Duitsers.' Etty schaamt zich hier voor met name omdat ze zich zo uitlaat over de Duitsers als Kathe de Duitse huishoudster het hoort. Etty geeft toe dat ze dit doet met de bedoeling om haar te kwetsen. Etty schrijft dat Käthe haar geboorteland zeer lief heeft en ze kan het dan niet uitstaan dat Käthe niet dezelfde haat voelt als zijzelf. Achteraf heeft Etty spijt van haar gedrag. Ze weet namelijk dat Käthe net als Etty 'de nieuwe mentaliteit' verafschuwt.¹⁴⁹ Op diezelfde dag in maart schrijft Etty ook hoe een verlossende gedachte in haar opkwam: 'En al zou er nog maar een fatsoenlijke Duitser bestaan, dan zou die het waard zijn in bescherming genomen te worden tegen de hele barbaarse bende en om die ene fatsoenlijke Duitser zou men dan niet zijn haat mogen

¹⁴⁶ Hillesum, *Het werk*, 457.

¹⁴⁷ Ibidem, 19.

¹⁴⁸ Hans Bendien, 'Mythe-vorming over de heiligheid van Etty Hillesum' in: *De Gids*, jaargang 153, nr. 3, 1990, 180.

¹⁴⁹ Hillesum, *Het werk*, 20.

uitgieten over een geheel volk.¹⁵⁰ De juiste instelling in deze tijd moet volgens Etty gericht zijn op 'het werken aan zichzelf'. Vrede kan alleen maar ontstaan en zich verspreiden als mensen eerst in zichzelf vrede zoeken en de haat tegen de ander uitroeien, zo meent Etty. Ze begrijpt overigens wel de haat tegen de bezetter, ze worstelde er immers zelf ook mee, maar haat lost niets op. Niet alleen vermeerdert haat de haat, maar kost het ook teveel energie en dan gaan er wat Etty betreft teveel positieve krachten verloren.¹⁵¹ Deze houding betekende echter niet dat Etty alleen maar het goede in de mens, in de vijand in dit geval wilde zien. Als dat wel zo was, zou dat volgens haar namelijk van een slappe houding getuigen: 'Men kan strijdbaar zijn ook zonder volgepropt te zitten met haat en men kan tjokvol zitten met alweer die haat zonder dat men precies weet waar het eigenlijk om gaat!' Etty vraagt zich voortdurend af waar die bron van haat in de mens toch vandaan komt. Ze stelt zich voor dat als ze door een SS'er wordt doodgetrapt ze zich toch vooral met bange verbazing en interesse zou afvragen: 'Mijn God kerel, wat is er met jou allemaal voor verschrikkelijks in je leven gebeurd dat je tot zulke dingen komt?'

Etty's keuze om de haat uit te bannen wordt deels ook bepaald door haar ideeën over het functioneren van het individu binnen een systeem. Etty schrijft dat een systeem door mensen wordt gecreëerd en daarmee is het iets vertrouwds. Maar het gevaar zit er volgens Etty in dat een systeem de mensen ontstijgt. Als dat gebeurt, raken de uitvinders van het systeem en de slachtoffers erin verstrikt. De uitvoerders van het systeem zijn echter het meest beklagenswaardig, vindt Etty. Maar dat zijn ze zolang ze geen kwaad kunnen. 'Maar', meent Etty, 'ze worden levensgevaarlijk als ze op de mensheid worden losgelaten en dan moeten ze worden uitgeroeid'. 'Maar misdadig is alleen het systeem dat deze kerels gebruikt.'¹⁵² Als ze later in Westerbork terecht komt, verandert deze houding niet. Ze blijft de haat in zichzelf bestrijden maar ze benadrukt wel dat het uitbannen van haat iets anders is dan lijdzaam alles accepteren. De afwezigheid van haat was voor Etty niet hetzelfde als afwezigheid van elementair zedelijke verontwaardiging.

4.2 De dingen met humor benaderen

'En mijn humor is mijn veerkracht vooral in deze tijden'.¹⁵³ Begin juli 1942 noteerde Etty deze woorden in haar dagboek. In een tijd dat er voor Joden steeds minder te lachen viel, wist Etty in verschillende situaties haar gevoel voor humor te bewaren en te gebruiken. Zo wordt Etty op een woensdagochtend in februari 1942, als ze samen met Spier op het bureau van de Gestapo is, toegeschreeuwd door een 'ongelukkige Gestapo-jongen', zoals Etty hem omschrijft: 'Was finden Sie lächerlich hier! Ik had graag gezegd: Außer Ihnen finde ich nichts lächerlich hier, maar uit

¹⁵⁰ Ibidem, 19.

¹⁵¹ Hillesum, *Het werk*, 458.

¹⁵² Ibidem, 269.

¹⁵³ Ibidem, 469.

diplomatieke overwegingen leek het me beter dat achterwege te laten'. 'Sie lachen fortwahrend, brulde hij verder. En ik heel onschuldig: davon bin ich mir gar nichts bewusst, dat ist mijn gewohnes Gesicht!' In plaats van zich geïntimideerd en bang te voelen door het geschreeuw, merkt Etty in zichzelf op dat het lachwekkende in de situatie de 'ongelukkige Gestapo jongen' is. Ook haar werk bij de Joodse Raad beziet Etty soms met een komische noot. De Joodse Raad moet plotseling verhuizen naar een ander onderkomen en Etty beschrijft deze dag als een 'dwaze dag' waarop na haar eigen zeggen haar satanische gevoel voor humor zich liet gelden. Vooral haar collega's vormden onderwerp van spot en Etty waarschuwde: 'God behoed me voor een ding: Laat me nooit in een kamp met de mensen komen met wie ik dagelijks werk. Honderd satires zal ik daar later over schrijven.' Etty neemt haar humor ook mee naar Westerbork. Etty schrijft over een natuurminnende kampbewaker die een mooi paars boeket samenstelt. Etty vermoedt dat hij hoopt een boerendochter uit de omgeving hiermee het hof te kunnen maken. In een brief aan Maria Tuinzing grapt ze over haar onderkomen in het kamp, dat ze omschrijft als een combinatie van een boudoir en een pakhuis. Over de andere bewoners van haar verblijf schrijft ze: 'een paar languissante vrouwelijke collega's in lange zijden peignoirs en er was een 'vroegere schoonheidskoningin uit het leven die zich maar liefst een half uur bezig hield met haar wenkbrauwen'. Etty vervolgt haar relaas door te beschrijven dat ze die nacht een bed moest delen met: 'een kippige juffrouw met een pikzwarte snor van de Lijnbaangracht, waar ik nooit erg dol op was. 'En nu lag ik plotseling met haar in een smal bed, wat je noemt een piquante situatie.'

Etty's vader was in Westerbork als het gaat om humor haar bondgenoot. Etty schrijft hoe ze samen met haar vader toch wat af grinnikt. Ze vindt dat haar vader een 'oer-humor' bezit. En naarmate de omstandigheden ellendiger worden, ziet Etty haar vaders humor alleen maar toenemen en sprankelender worden. Volgens Frankl is humor een vaardigheid die men leert wanneer men de levenskunst onder de knie tracht te krijgen. Het was een wapen in de strijd om zelfbehoud, geeft Frankl aan en bood de mogelijkheid voor kampgevangenen om zich even boven de eigen ellendige situatie te plaatsen.¹⁵⁴ Humor werkt als zodanig relativerend. Etty beschouwt zelf haar humor als veerkracht. Ze vindt het dan ook vervelend als de humor haar in de steek laat wat het geval is als ze last heeft van vermoeidheid. 'Dat is in zo'n vermoeidheid het ergst: mijn humor is weg.'¹⁵⁵

¹⁵⁴ Frankl, *De zin van het bestaan*, 62-63.

¹⁵⁵ Hillesum, *Het werk*, 496.

4.3 De schoonheid van de natuur blijft, ondanks alles

‘Vanmorgen stond er een regenboog over het kamp en de zon scheen in de modderplassen’,¹⁵⁶ schreef Etty in augustus 1943. Regelmatig beschrijft ze op poëtische wijze over de omgeving en roemt ze de schoonheid van de natuur.

In Amsterdam, toen ze merkte hoe haar vrijheid steeds kleiner werd en de joden ‘de wegen naar de vrije natuur’ niet meer in mochten, schrijft Etty over de ‘wijde hemel boven ons stukje weg dat ons blijft en de frisse ongerantsoeneerde lucht’. Ook de jasmijn, die tussen de garage en de muur van de burens staat, komt vaak terug in Etty’s dagboek. Ze vergelijkt de boom met een stralende jonge bruid. Voor haar is de boom een wonder en Etty meent dat zelfs in de twintigste eeuw men in wonderen mag geloven. ‘Ik ben sprakeloos over die jasmijn. Hij staat er al heel lang, maar nu pas begin ik sprakeloos over hem te worden.’¹⁵⁷

In de vroege lente van 1942 schrijft Etty uitvoerig over de gebeurtenissen die dag onder andere over haar bezoek aan Lippmann en Rosenthal¹⁵⁸ met de trouwring van Spier. Maar wat ze zelf het meest het vermeldenswaardig vond, was de boom voor haar venster. De takken waren afgekapt: ‘Nog een nacht te voren hadden de sterren als glanzende vruchten in de zwarte takken gehangen en een nacht later, klommen ze, nog onzeker langs de kale, beroofde stam.’¹⁵⁹ In haar voorliefde voor het natuurschoon, schrijft Etty dat ze zal waken om niet te overmoedig te worden.

Etty had zich onderweg naar Spier verloren in donkerrode rozen die langs een muur groeiden en viooltjes op een tuinmuur. Ze vroeg later aan Spier of ze niet te lichtzinnig leefde omdat ze het leven nog zo mooi vond.¹⁶⁰ Ook haalde Etty graag de natuur in huis: ‘Toen ik gisteravond dat grote eind door de regen had gelopen met die blaar onder aan mijn voet, ben ik toch op het eind nog een straatje omgelopen om een bloemenkar te zoeken en ik kwam met een grote bos rozen thuis. En daar staan ze. Ze zijn net zo werkelijk als al de ellende, die ik op een dag meemaak. Er is voor veel dingen plaats in een leven.’¹⁶¹ Als ze later in Westerbork komt beschrijft ze regelmatig de omgeving van het kamp. In een brief aan Han schrijft ze in juni 1943 dat er binnen het prikkeldraad steeds minder hei is en meer barakken. Een klein stukje is nog over en daar zit Etty in de zon. Ze schrijft hoe prachtig blauw de hemel is en ze uitzicht heeft op wat laag struikgewas.

¹⁵⁶ Hillesum, *Het werk*, 673.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 484.

¹⁵⁸ Lippmann- Rosenthal: ‘nazi roofovername’. Vanaf augustus 1941 moesten Joden hun vermogen en waardevolle bezittingen laten registreren. Vanaf mei 1942 moest het vermogen en bezit vanaf een waarde van f 250,- ingeleverd worden.

¹⁵⁹ Hillesum, *Het werk*, 319.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 484.

¹⁶¹ *Ibidem*, 529.

Frankl legt uit dat die gerichtheid op de natuur samenhangt met een verinnerlijkingproces. Hoe meer sprake er is van verinnerlijking hoe bewuster kampgevangenen de schoonheid van de natuur ondergingen en ook van de kunst.¹⁶² Door de gerichtheid op die schoonheid raakten de eigen zware omstandigheden op de achtergrond. Etty was zich van haar verinnerlijkingproces bewust, zij noemde dat 'hineinhorchen'. Etty meent dat het landschap van Westerbork niet uit één landschap bestaat, het zijn verschillende landschappen.

De zon alleen al voert elke avond een hele andere ondergang op, schrijft ze. Volgens Etty is de wereld overal mooi. 'Ook op die plekken waarvan in de aardrijkskundeboekjes staat dat ze dor en onvruchtbaar zijn en zonder phantasie zijn.'¹⁶³ Dit betekent overigens niet dat Etty de omstandigheden in Westerbork ontkende. Ze doet in haar brieven die ze uit Westerbork schrijft namelijk ook verslag van de modder, de slechte hygiënische omstandigheden en de vele barakken die steeds meer de hei verdringen. En Etty meent dat als iemand echt iets wil weergeven over het leven in het kamp dat dat in sprookjesvorm zou moeten: 'De ellende heeft hier zozeer alle grenzen der werkelijkheid bereikt, dat ze daardoor weer onwerkelijk wordt.'¹⁶⁴

4.4 Innerlijke voorbereiding op het 'Massenschicksal'

'Weer arrestatie, terreur, concentratiekampen, willekeurig weghalen van vaders, zussen, broers. Men zoekt naar de zin van het leven en vraagt of het überhaupt nog zin heeft. Maar dit is een zaak die men alleen met zichzelf en god moet uitmaken. En misschien heeft ieder leven zijn eigen zin en duurt het een heel leven die zin te vinden.'¹⁶⁵ In dit fragment schrijft Etty over de razzia's in Amsterdam in de eerste helft van juni 1941. Etty vraagt zich af of men in al de ellende nog wel de zin van het leven ziet. Tegelijkertijd meent ze dat ieder leven toch zin heeft. 'Er gaan zoveel van die veelbelovende jongens dag en nacht dood. Ik weet niet wat ik daarmee moet. Door het vele leed om je heen begin je je ervoor te generen dat je jezelf au serieux neemt.'¹⁶⁶ Etty is er echter toch van overtuigd dat het wezenlijk van belang is om juist nu jezelf serieus te nemen en daarnaast voor jezelf je eigen middelpunt te blijven zonder de ogen te sluiten voor de ellendige toestanden en het leed om je heen. 'Je moet je 'auseinandersetzen' met deze verschrikkelijke tijd en een antwoord zien te vinden van leven en dood die deze tijd je stelt.'¹⁶⁷ Etty wil alles onder ogen zien. Dit leven en dood leven horen nu eenmaal bij deze huidige tijd. Etty probeert de ellende en het lijden als onderdeel van

¹⁶² Frankl, *De zin van het bestaan*, 57.

¹⁶³ Hillesum, *Het werk*, 684.

¹⁶⁴ Ibidem, 662.

¹⁶⁵ Ibidem, 65.

¹⁶⁶ Ibidem, 91.

¹⁶⁷ Ibidem.

het leven te zien. De tijden zijn zwaar en Etty meent dat een goede voorbereiding op de ellende belangrijk is.

Als je innerlijk maar sterk leeft, dan maakt het niet zoveel uit of je binnen de muren van een kamp leeft,¹⁶⁸ meent ze in maart 1942. Met een goed voorbereide geest is het 'Massenschicksal' te dragen. Fysieke en materiële zaken moeten ondergeschikt gemaakt worden en het lichaam moet streng worden opgevoed, meent Etty. 'We moeten leren steeds onafhankelijker te worden van de lichamelijke behoeften die iets boven het allernoodzakelijksten uitgaan [...] We moeten zo onafhankelijk worden van materiële en uiterlijke dingen, dat onder wat voor omstandigheden ook, de geest kan doorgaan zijn weg te vinden en zijn werk verder kan doen.'¹⁶⁹ De omstandigheden voor de joden worden steeds grimmiger en Etty vindt het daarom belangrijk om innerlijk de krachten te verzamelen. Welk lot haar precies wacht, weet ze niet, zoals uit hoofdstuk drie bleek, maar ze stelt zich wel voor dat het zwaar zal zijn. Ze probeert zich geestelijk zo goed mogelijk voor te bereiden door de joodse situatie een plek te geven, te incorporeren in haar leven.¹⁷⁰

4.5 Niet onderduiken maar doelgericht naar het front

'Veel verwijten mij onverschilligheid en passiviteit en zeggen dat ik me zomaar overgeef. En zeggen: 'ieder, die uit hun klauwen kan blijven, moet dat proberen en is dat verplicht. En ik moet iets doen voor mezelf.'¹⁷¹ Etty weigerde onder te duiken. Ze wilde zich niet verstoppen voor de nazi's. Pogingen van vrienden om Etty om te praten mislukten. De redenering 'Je moet uit hun klauwen blijven, begreep Etty ook niet. Zij voelde zich namelijk in niemands klauwen: 'Niet als ik blijf en niet als ik weggetransporteerd word!'¹⁷² Ze voelde zich vooral beschut in Gods armen, zelfs als ze onder SS-bewaking in een arbeidskamp zou leven, dacht Etty.¹⁷³ Tegelijkertijd stelt ze dat ze het 'Massenschicksal' misschien wel onderschat en dat de ontberingen veel zwaarder zullen zijn dan ze zich voor kan stellen. Maar ze meent dat dat betekenisloos is in vergelijking met haar grote godsvertrouwen en haar eigen innerlijke belevingsmogelijkheid.¹⁷⁴ Etty zag haar eigen standpunt niet als een zich willoos overleveren aan de vijand. Haar aanvaarding van het 'Massenschicksal' was geen passieve overgave. Etty keurde het regime af dat zo vreselijk met de mensen omging. En ze was zeker niet van plan haar mogelijke ondergang passief tegemoet te treden, maar tegelijkertijd geloofde ze ook dat het een lotsbestemming is. Het 'Massenschicksal' was een gemeenschappelijk lot dat de

¹⁶⁸ Hillesum, *Het werk*, 289.

¹⁶⁹ Ibidem, 459.

¹⁷⁰ Bergen, *Etty Hillesum*, 6.

¹⁷¹ Hillesum, *Het werk*, 514.

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ Ibidem.

¹⁷⁴ Ibidem, 515.

joden moesten delen. Aan dat lot mocht je je niet onttrekken, vond Etty. Het is onafwendbaar en daarom kan het maar beter aanvaard worden. Er omgangsgebaren mee vinden, noemt Etty dat.¹⁷⁵ Daarnaast was het volgens Etty ook niet zo belangrijk om koste wat kost jezelf uit een bepaalde situatie te houden. Het was veel belangrijker ongeacht de situatie hoe men zich gedraagt en verder leeft.¹⁷⁶ Deze uitspraak lijkt in strijd met haar handelen later. De situatie waarin zij terecht komt had ze namelijk voor zichzelf gecreëerd.

Etty had naast het gevoel dat ze het lot moest delen twee doelen. Ze wilde later meepraten over dit stuk geschiedenis. Ze wilde de kroniekschrijfster van haar tijd worden. 'Ik hoop dat ik alles mag onthouden uit deze tijd en dat ik er later iets van mag vertellen. Het is heel anders, dan het in de boeken staat, heel anders.'¹⁷⁷ Een ander doel van Etty was dat ze er wilde zijn voor haar Joodse medemens. Zij wilde de mensen helpen het onvermijdelijk lot te dragen. In juli 1942 vraagt ze zich af of ze daar ook al echt toe in staat is: 'Ik hoop dat ik meekom naar het arbeidskamp om iets te kunnen zijn voor de 16-jarige meisjes die ook meegaan. Om van te voren tegen ouders, die achterblijven te kunnen zeggen wees maar niet ongerust ik zal op jullie kinderen passen.'¹⁷⁸ Etty accepteerde het 'Massenschicksal' als iets onvermijdelijks en iets dat gedeeld moest worden, maar de wijze waarop zij dat in de praktijk zou doen bepaalde ze een tijd lang goeddeels zelf. Ze moest namelijk wel in een situatie komen waardoor zij zelf zo lang mogelijk uit de deportatiemachine van de nazi's bleef.

¹⁷⁵ Ibidem, 504.

¹⁷⁶ Hillesum, *Het werk*, 515.

¹⁷⁷ Ibidem, 505.

¹⁷⁸ Ibidem, 510.

Hoofdstuk 5: Externe handelingsvrijheid; invulling geven aan haar 'Massenschicksal'

In het vorige hoofdstuk is aan de hand van een aantal aspecten Etty's innerlijke handelingsvrijheid beschreven, haar keuze om op een bepaalde manier om te gaan met de omstandigheden waar de Joden in terecht kwamen tijdens de Duitse bezetting. Dit hoofdstuk gaat in op Etty's externe handelingsvrijheid. Ze had zichzelf een aantal doelen gesteld. Ze weigerde de onderduik maar vervolgens wilde ze niet lijdzaam in handen van de nazi's terecht komen. Ze wilde kroniekschrijfster worden en 'hulpverleenster' en later als haar familie in Westerbork komt, krijgt Etty er nog een doel bij: haar ouders en broertje verzorgen en ze zolang mogelijk in Westerbork houden.

5.1 Medewerkster van de Joodse Raad in Amsterdam

'Het is natuurlijk nooit meer goed te praten, dat een gedeelte der joden meehelpt om de overgrote rest weg te transporteren. De geschiedenis zal hier later haar oordeel over moeten vellen.'¹⁷⁹ Etty had een vooruitziende blik. Over de rol die de Joodse Raad speelde tijdens de Jodenvervolging hebben vele historici zich gebogen. Meningeën verschilden en liepen uiteen van veroordeling tot verdediging. Veel discussie en kritiek was er op de rol van de voorzitters van de Joodse Raad, Abraham Asscher en David Cohen. Had de Joodse Raad niet gecollaboreerd met de bezetter? Presser liet zich in zijn *Ondergang* net als Loe de Jong deed in zijn werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, zeer kritisch uit over de Raad en sprak een hard oordeel uit over de voorzitters. De Raad liet zich gebruiken door de Duitsers om de Joden uit te moorden, niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa waar de Duitsers hun genocidale plannen uitvoerden. Presser wijst erop dat de Joodse Raad in Amsterdam later dan in een aantal andere steden, Berlijn, Praag en Wenen, in de moordplannen van de nazi's werd betrokken. Hadden de voorzitters van de Raad door de ervaringen in andere landen niet meer argwaan kunnen hebben over de rol die de Raad speelde als 'Joodse arm' van het bewind van de Duitsers?¹⁸⁰

Herzberg oordeelde eerder mild over de Raad. Hij vraagt zich af wat er gebeurd was als de Joodse Raad nooit was opgericht. Volgens Herzberg was er dan waarschijnlijk een vergelijkbare organisatie gekomen met andere leiders dan Asscher en Cohen. Wat Herzberg vooral benadrukt, is dat de Duitsers de oprichting hadden bevolen. Weerstand hiertegen zou de situatie er niet beter op hebben gemaakt. En hij is positief in zijn oordeel aangaande de sociale hulp die de Raad had geboden.¹⁸¹

Historicus Bob Moore meent in zijn overzichtelijk werk *Slachtoffers en overlevenden. De nazivervolging van de Joden in Nederland*, dat men voor ogen moet houden dat ondanks de fouten

¹⁷⁹ Hillesum, *Het werk*, 541.

¹⁸⁰ Presser, *De Ondergang* dl 1, 508-509.

¹⁸¹ Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945* (Amsterdam 1985) 254-255.

die de Joodse Raad verweten kan worden, de Raad in de praktijk een ondergeschikte rol speelde in het lot van de Joden. Moore meent dat er zeker sprake was van collaboratie met de bezetter door onder andere het opstellen van deportatielijsten, en dit droeg in bepaalde mate bij aan het vlot verlopen van het deportatiesysteem. De Raad heeft de nazi's het nodige administratieve werk uit handen genomen, meent Moore. Wat volgens hem het meest laakbaar is, is toegespitst op het psychologische aspect. Veel Joden hadden een groot vertrouwen in de Raad als tussenpersoon naar de Duitsers toe. Dit vertrouwen werd echter wankel toen de omstandigheden voor de Joden steeds slechter werden en de deportaties begonnen. Het bestaan van de Raad had namelijk een gevoel van bescherming en veiligheid gecreëerd. Dit bleek een illusie en toen dat eenmaal duidelijk werd, was het al te laat.¹⁸²

De Joodse Raad was op last van de Duitse bezetter opgericht in februari 1941 en diende als doorgeefluik voor de Duitse autoriteiten om hun verordeningen en besluiten kenbaar te maken aan de Joden. Daarnaast diende de Joodse Raad de belangen van de Joden. De Raad bestond uit verschillende afdelingen. Bijna voor elk aspect van het leven was er wel een afdeling. Zo was er een afdeling voor werkgelegenheid, sociale zaken, huisvesting, een afdeling die de zorg van zieken en bejaarden regelde, een afdeling die zich bezig hield met voedsel en andere levensmiddelen en de afdeling 'Hulp aan Vertrekkenden'.¹⁸³

Het functioneren van de Joodse Raad werd niet alleen na de oorlog bekritiseerd. Ook de tijdgenoten hadden hun twijfels die, zoals reeds vermeld, sterker werden naarmate de omstandigheden voor de Joden lastiger werden. Ook Etty bekritiseerde de Joodse Raad. Ze vergeleek de Joodse Raad met een stuk drijfhout dat op de oceaan dreef na een schipbreuk. Iedereen klampte zich er maar aan vast. Dit leek Etty zinloos en daarnaast was het niets voor haar om gebruik te maken van connecties, zo meende ze. De Joodse Raad zag ze vooral als een merkwaardig bemiddelingslichaam en uiteindelijk betekende het voor de medewerkers niet veel meer dan uitstel van executie. 'Maar', zo schrijft Etty, 'dan kunnen die Engelsen inmiddels misschien al geland zijn.' Toch is dat volgens Etty ook ijdele hoop. Zij verwacht zelf niets meer van de buitenwereld.

Alleen degenen die hun politieke hoop niet hebben opgegeven, verwachten nog iets van de buitenwereld, stelt ze.¹⁸⁴ Ondanks haar weezin solliciteert ze uiteindelijk wel bij de Raad. Dit deed ze op advies van haar broer Jaap.¹⁸⁵ Een dag later volgde Etty's oproep voor de Duitse *Arbeitseinsatz*. Sinds juli 1942 moesten Joden gehoor geven aan de oproep van de bezetter om in Duitsland 'tewerkgesteld' te worden.¹⁸⁶ Etty schrijft daarover: 'Mijn God, hoe zal het met me gaan?'¹⁸⁷

¹⁸² Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 133.

¹⁸³ Ibidem, 132.

¹⁸⁴ Hillesum, *Het werk*, 516.

¹⁸⁵ Ibidem, 519.

¹⁸⁶ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 320.

Een dag later schrijft ze over een wonder en de bemoeienis van God: 'Heb je dan toch andere plannen met me God? Kan ik dit aannemen? Ik blijf toch verder bereid.'¹⁸⁸ Etty had de baan bij de Joodse Raad uiteindelijk gekregen door bemiddeling van Leon de Wolff, een advocaat die een hoge positie bekleedde bij de Raad. Voor Etty was dit een wonder. Een wonder dat ze, zo meende ze, moest aanvaarden.¹⁸⁹ Etty komt te werken als typiste op de afdeling 'Hulp aan Vertrekkenden' aan de Lijnbaangracht. Ze had zelf, ondanks haar afkeur, gesolliciteerd, en accepteerde de baan als wonder en tegelijkertijd kreeg ze last van gewetenswroeging.

'Ik zal heel veel goede dingen moeten doen later voor andere mensen om dit alles weer goed te maken'.¹⁹⁰ Etty had in de gaten dat het er bij de Raad niet altijd zuiver aan toe ging. 'Er schijnt daar trouwens heel wat gekonkeld te worden'.¹⁹¹ Ze omschrijft de Raad als een dolhuis,¹⁹² het midden tussen een gekkenhuis en de hel.¹⁹³ Etty zal twee weken in het dolhuis werken waar ze zoveel mogelijk haar eigen weg probeert te gaan en het voor zichzelf zo aangenaam mogelijk probeert te maken door onder andere tussen de administratieve werkzaamheden door zoveel mogelijk te lezen uit Rilke.¹⁹⁴ Van het arbeidsethos en haar collega's lijkt Etty zich niet veel aan te trekken. Zo vraagt Etty vrij voor een tandartsbezoek en beschrijft vervolgens hoe ze een fijne dag had met wat ze noemt 'plichtvergetenheid' en in de zon heeft lopen spijbelen.¹⁹⁵ Etty schrijft dat ze bij de Joodse Raad zelf voor haar eigen 'sociale wetgeving' zorgt. Ze komt en gaat wanneer zij dat zelf wil.¹⁹⁶ Over de plotselinge verhuizing van de Raad naar een ander onderkomen schreef ze: 'Midden op de ochtend gingen we gisteren plotseling verhuizen, tafels en stoelen onder me weggetrokken, wachtenden mensen dromden het vertrek binnen, iedereen gaf orders en tegenorders, zelfs over de geringste stoel, maar Etty zat in een hoekje op de vuile grond tussen haar schrijfmachine en pakje boterhammen en leest Rilke.'¹⁹⁷

Etty geeft toe dat ze niet bepaald collegiaal is, maar ze vindt het werk nu eenmaal stompzinig en probeert zich daar dan ook zoveel mogelijk aan te onttrekken.¹⁹⁸ Dit lukt haar echter niet altijd. Ze laat zich in haar dagboek mopperend uit over een 'ietwat vulgaire baas willende spelen tik-juffrouw' die Etty's plannen om vroeg de benen te nemen, dwarsboomt: 'Nee hoor, dat is onmogelijk, die leidraad moet nog afgetikt, dat is heel oncollegiaal dat je weg wilt.' Uiteindelijk moest Etty maar liefst

¹⁸⁷ Hillesum, *Het werk*, 524.

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ Ibidem, 525.

¹⁹⁰ Ibidem, 525.

¹⁹¹ Ibidem, 516

¹⁹² Ibidem, 532.

¹⁹³ Ibidem, 527

¹⁹⁴ Ibidem, 532.

¹⁹⁵ Ibidem, 539-540.

¹⁹⁶ Ibidem, 532

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Ibidem, 534.

twee keer die leidraad uittikken en ze wilde zo graag naar haar geliefde Spier en daarnaast had ze last van haar rug.¹⁹⁹ Toch spreekt ze zichzelf vervolgens vermanend toe over haar verkeerde instelling: 'Je moet je bedenken, dat je door daar aangenomen te zijn, nog in Amsterdam kunt verblijven, bij degenen die je dierbaar zijn. En je maakt het je heus al gemakkelijk genoeg.'²⁰⁰ Op 28 juli ontvangt Etty een formulier van de Joodse Raad, speciaal voor de medewerkers. Etty heeft alleen nog geen legitimatienummer. Daar moet ze nog achteraan. 'Ik zal die paar stappen doen, die ik meen te moeten doen.'²⁰¹ En een van die stappen was dat Etty zich liet overplaatsen naar Westerbork waar ze ging werken op de afdeling 'Sociale verzorging Doortrekkenden'.

5.2 Etty in Westerbork

In Westerbork, net zoals tijdens de korte periode dat ze in Amsterdam voor de Joodse Raad werkte, weet Etty in het doorgangskamp een tijd haar eigen koers te bepalen en haar doelen na te streven. Als medewerkster van de Joodse Raad werd ze aangesteld bij de dienst 'Sociale verzorging Doortrekkenden'. Ze had een geprivilegieerde positie omdat ze medewerkster van de Raad was: Zo was er voor de medewerkers een verlofregeling waardoor Etty het kamp kon verlaten, de medewerkers van de Joodse Raad waren tijdelijk teruggesteld van deportatie en ook mochten de medewerkers onbeperkt brieven schrijven. Later kwamen hier wel restricties op en op 5 juli 1943 verviel de bijzonder status van de Joodse Raad in Westerbork.²⁰² Toen dat gebeurde, moest een deel van de medewerkers terug naar Amsterdam en een ander deel, waaronder Etty, bleef in Westerbork en kreeg de status van 'Alte Kampinsasse'.

Etty maakte drie keer gebruik van haar verlofregeling en tijdens het verlof verbleef ze bij Han in haar oude vertrouwde woning aan de Gabriel Metsusstraat. Haar eerste verblijf in Westerbork duurde twee weken, van 30 juli tot 14 augustus 1942. Ze keerde naar Amsterdam terug en ging ook op bezoek bij haar ouders die nog in Deventer verbleven. 21 Augustus was Etty weer terug in Westerbork. Op 4 september was ze weer in Amsterdam waar ze in dezelfde maand afscheid moest nemen van Julius Spier. Etty zou pas 20 november weer terugkeren naar het kamp op de hei. Etty had teveel van zichzelf gevergd. Het werk in het kamp en de dood van Spier was alles bij elkaar wat veel geweest. Etty schrijft dat ze er nu aan herinnerd wordt dat een mens ook nog een lichaam heeft. Ze denkt dat het misschien ook wel goed is dat ze ziek is geworden: 'De dokter zei gisteren, dat ik een te sterk innerlijk leven leid, dat ik te weinig op aarde leef en dat mijn fysiek dat alles niet dragen kan.'²⁰³

¹⁹⁹ Hillesum, *Het werk*, 534.

²⁰⁰ Ibidem.

²⁰¹ Ibidem, 538.

²⁰² Hillesum, *Het werk* XVII.

²⁰³ Hillesum, *Het werk*, 544.

Het is dus goed om een paar weken aan te sterken in Amsterdam, schrijft ze om vervolgens weer met nieuwe krachten naar Westerbork terug te keren.²⁰⁴ Een paar dagen later slaan de twijfel en onrust toe. Ze wil wel graag terug naar Westerbork, het liefst de eerstvolgende woensdag. Tegelijkertijd schrijft ze ook dat de risico's groter worden: 'Er komt steeds meer SS in het kamp en steeds meer prikkeldraad eromheen, het wordt alles verscherpter [...] Kun je zo'n risico nemen',²⁰⁵ vraagt ze zich af. Etty gaat hier verder niet op in maar het lijkt erop dat ze hier blij geeft van twijfel aan haar wens om naar Westerbork terug te keren. Waar ze vervolgens wel uitgebreid op in gaat is de bemoeienis van de dokter. De dokter toonde zich namelijk verbaasd dat Etty niet al lang en breed was teruggekeerd naar Westerbork. Etty meent echter dat zij niets te maken heeft met die dokter: 'Al verklaren honderd dokters me voor kerngezond, als een innerlijke stem zegt, dat ik niet moet gaan welnu dan ga ik niet.'²⁰⁶ Etty bepaalt dus zelf wel wanneer zij terugkeert. Ze neemt zich voor om woensdag te gaan maar ze wacht alleen nog op een teken van God. Ze hoopt daar zeer op want ze wil zelf alles zien en tussen de mensen zijn. Ze wil het begrijpen allemaal zodat ze het later kan navertellen.²⁰⁷

Eenmaal terug in Westerbork schrijft ze op 29 november in een brief aan Han en anderen dat de hei niet meer zo 'idyllisch' aandoet als in de zomer. Modder, barakken en verpaupering kenmerken nu het kamp. Een kleine week later, op 5 december keert Etty weer terug naar Amsterdam. Haar gezondheid liet het wederom afweten. Ze belandt tijdelijk in het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis. Het duurt een half jaar voor ze weer voldoende hersteld is om haar werkzaamheden op te pakken en de mensen te helpen met hun voorbereidingen op deportatie en de zieken bij te staan. Etty is begin juni weer in Westerbork, nu definitief.

Over haar eerste kennismaking met het kamp in Drenthe, in de zomer van 1942, schreef Etty dat ze Drenthe alleen maar kende van de hunebedden. Maar nu was daar op de hei een dorp dat uit houten barakken bestond. Etty wist niet dat Westerbork voordien al een aantal jaren als een 'veilige' haven moest fungeren voor gevluchte Joden uit Duitsland. Over die eerste dagen in het kamp schrijft Etty dat ze het gevoel had door een geschiedenisboek te bladeren: 'Ik trof er mensen aan die al in Buchenwalde en Dachau gezeten hadden in een tijd, toen dit voor ons nog verre en dreigende klanken waren. Ik trof er mensen aan, die nog op dat schip hadden gezeten, dat rond de wereld voer en in geen enkele haven landen mocht.'

²⁰⁴ Ibidem, 564.

²⁰⁵ Ibidem, 570.

²⁰⁶ Ibidem.

²⁰⁷ Ibidem, 574.

Ze had de indruk dat een deel van het Joodse Massenschicksal zich voor haar ogen in tastbare vorm liet zien, 'en dat', zo schrijft ze, 'terwijl men dacht dat er in Drenthe alleen maar hunebedden waren.'²⁰⁸

5.2.1 'Hulpverleenster' in Westerbork

Op 7 juni 1943 schrijft Etty aan Han en andere vrienden dat ze een voorspoedige treinreis had en voor haar gevoel alweer honderd jaar in Westerbork is, opgaand in de grote ellende die de transporten met zich meebrengen.²⁰⁹ Ze had er reeds een nacht hard werken op zitten: 'Van 4 tot 9 heb ik met kleine huilende kinderen gesjouwd en bagage gedragen van uitgeputte vrouwen. Het was hard- en hartverscheurend.'²¹⁰ Etty benadrukt echter blij te zijn dat ze weer in het kamp is.²¹¹ Een dag later doet Etty wederom verslag van haar werkzaamheden. Ze was die dag, naast het wederom sjouwen met baby's en bagage niet ingedeeld voor specifieke taken, maar dat beviel haar wel. Ze vond haar werk vanzelf op haar tocht door het kamp. En naast de zorg voor bagage en de jongste kampbewonertjes probeerde ze zo goed en zo kwaad als ze kon ook wat emotionele zorg te geven en een luisterend oor te zijn. Zo is er een vrouw die vlak voor vertrek in korte tijd haar verhaal bij Etty kwijt kon. De vrouw omhelsde Etty en zei: 'Ik dank u voor de steun die U me hebt gegeven!' Etty probeerde ook de mensen tot steun te zijn door er simpelweg alleen maar te zijn en een arm om een schouder te leggen als er huilende en ontredderde mensen voor de registratietafel verschenen.²¹²

Half juni 1943 schrijft Etty aan Maria Tuinzing hoe tevreden ze is met haar werk. Ze heeft namelijk de zorg gekregen over vier ziekenbarakken. Ze moet ervoor zorgen dat de mensen hun bagage krijgen en levensmiddelen uit het 'Achterland'.

Maar wat Etty het prettigst vindt, is dat ze op elk moment van de dag vrije toegang heeft tot de ziekenbarakken en haar werk kan doen. Iets later schrijft Etty dat ze het eigenlijk niet eens doorheeft dat ze in een kamp is. Ze meent dat ze net zo leeft als ze in Amsterdam deed en ze merkt op dat dat toch wel eigenaardig is.²¹³

Naast haar werk in de ziekenbarak werkt Etty af en toe ook in de strafbarak. Ze brengt berichten van de mensen in de strafbarak over aan familie en bekenden in het kamp. In de strafbarak zitten de zogeheten S-gevallen, mensen die een overtreding hadden begaan. Zij kregen dan de status van S-geval. Dit gold bijvoorbeeld ook voor Mechanicus, die als S-geval Westerbork was binnengekomen.

²⁰⁸ Hillesum, *Het werk*, 617.

²⁰⁹ Ibidem, 639.

²¹⁰ Ibidem, 640.

²¹¹ Ibidem, 641.

²¹² Ibidem, 578.

²¹³ Ibidem, 643.

Hij had het namelijk gewaagd om zonder ster met de tram te reizen en was verraden en opgepakt.²¹⁴ In augustus schrijft Etty over een toch wel zeer merkwaardig S-geval: een meisje van negen maanden. De baby was als S-geval binnengekomen. Waar de ouders waren, was onbekend. Maar het paar maanden oude meisje mocht niet samen met de andere baby's in haar wagentje in de frisse buitenlucht. Het meisje moest binnen blijven want ze was een S-geval. Etty was hier zeer verbaasd over, maar ze kwam, zo stelt ze, wel vaker met de meest ongeloofwaardige dingen in het kamp in aanraking, die dan toch realiteit bleken. Zo ook de baby die voor straf niet naar buiten mocht.²¹⁵ Op 6 juli schrijft Etty aan haar Amsterdamse vrienden dat haar werk toch wel veeleisend is. De ziekenbarakken en de toegewezen strafbarak vergen erg veel. Ook omdat inmiddels de helft van de Joodse Raad medewerkers terug is naar Amsterdam. In een grote barak was Etty in de middag flauw gevallen, maar het voordeel hiervan vond Etty dat ze zich weer even bewust werd van haar eigen fysieke grens. Maar ook de wanhoop van de mensen in de nacht voor een transport valt Etty soms zwaar. Ze beseft dat ze uiteindelijk niets kan doen en vooral de oude vrouwtjes die haar aanklampen vindt ze verdrietig: 'Iedereen klampt zich aan je vast en smeekt: 'Ik hoef toch zeker niet mee op transport, hè' en 'ze zullen ons hier toch niet weghalen' en altijd weer hetzelfde: 'Kunt U niks voor me doen.' Gisteren vroeg me een stokoud, broodmager ziek vrouwtje heel kinderlijk: 'Denkt U, dat er medische hulp is in polen?' 'In zo een geval loop ik dan maar liever weg.'²¹⁶ Etty heeft soms het gevoel ernstig tekort te schieten. Ze is zelf soms zo moe dat ze voor een ander ook niets kan betekenen.²¹⁷ Uiteindelijk vraagt Etty zich ook af wat voor hulp zij eigenlijk biedt aan haar volk. Ze schrijft dat ze de nacht voor het transport moeders kalmerend zal toespreken en hun babies helpt met aankleden, maar, 'we weten toch, dat we onze zieken en weerlozen gaan prijsgeven aan honger, aan hitte en kou en onbeschuttheid en verdelging en we kleden ze zelf aan en geleiden ze naar de kale beestenwagens, als ze niet kunnen lopen, dan maar op brancards.' Etty vervloekt zichzelf er bijna om en vraagt zich af in welk noodlottig systeem ze terecht is gekomen.²¹⁸

5.2.2 De 'hoedster' van de familie

'Voorlopig houd ik ze zeker hier', schrijft Etty eind juni 1943 aan Christine van Nooten. Haar ouders en Mischa verblijven inmiddels al een aantal dagen in Westerbork en Etty werpt zich op als 'hoedster' van de familie. Ze doet haar uiterste best om het verblijf voor haar ouders en broer te verzachten en zo goed mogelijk voor ze te zorgen met behulp van haar 'Achterland' waar ze

²¹⁴ *Mechanicus, In Depôt*, 10.

²¹⁵ *Hillesum, Het werk*, 684.

²¹⁶ *Ibidem*, 646.

²¹⁷ *Ibidem*, 701.

²¹⁸ *Ibidem*, 688.

regelmatig aan schrijft en hen verzoekt om levensmiddelen om de kamprantsoenen aan te vullen. Zo wil vader Hillesum bijvoorbeeld geen warm eten. Het alternatief is brood. Etty verzoekt Christine van Nooten om vooral brood of roggebrood te sturen. Daarbij doet ze de mededeling dat pakketten met een gewicht van 5 kg zijn toegestaan. Het is echter dan het veiligst om ze aangetekend naar Etty's adres te sturen: 'Mr. E. Hillesum, employé Joodse Raad, Kamp Westerbork, Hoog-Halen. O, Drenthe. Links boven, barak 34.' Etty ziet zichzelf als het rechtvaardige distributiekantoor van het gezin.²¹⁹ Ze doet dat met veel plezier en beschrijft hoe ze van de een naar de ander wandelt met trommeltjes. In haar brieven uit Etty haar dankbaarheid als er weer een pakketje is binnengekomen. 'Christine, die Groningerkoek! Vorstelijk was hij. Het was helemaal zo een prachtig pakket. Ik ben vader direct een paar plakjes van die koek en een halve reep gaan brengen. Dat is zo enig, ik ren even naar hem toe, 5 minuten van mijn barak vandaan, en geef hem iets door het raam en ren weer terug. En dat is het heerlijke ervan als je je mensen hier kunt houden, je kunt ze verzorgen en op peil houden met behulp van het achterland. Mischa was erbij toen ik je pakket uitpakte, hij glunderde. Je hebt het met zoveel zorg en liefde samengesteld, het is werkelijk roerend, het is niet alleen de materiële inhoud, die zo sterkend is, ook de gedachte, dat er mensen zijn, die je er op die manier doorheen willen helpen, is heel troostrijk.'²²⁰ Etty voelt zich soms wel bezwaard dat ze zo'n groot beroep doet op haar vrienden. Ze benadrukt vooral dat het niet om haarzelf gaat. Maar voor haar ouders wil ze alles doen om het kampleven wat te verlichten.²²¹ Ze is dan ook ontzettend blij als ze stofbrillen ontvangt van Christine. Zo zijn de ogen in ieder geval beschermd tegen het opwaaiende zand.²²²

Dankzij Etty's werk in de ziekenbarakken kan ze haar vader, als hij ziek wordt en in het kampziekenhuis terecht komt, opzoeken wanneer ze wil. Ze hoeft geen speciale toestemming aan te vragen. Etty's vader grapt over het ziekenhuis dat men toch vooral kerngezond moet zijn om dit ziekenhuis te overleven, want als je ziek bent, overleef je het zeker niet.²²³

Ook voor haar moeder doet Etty haar best. De relatie met moeder was vroeger moeizaam, maar hier in het kamp toont Etty zich een zorgzame dochter die trots is op haar moeder. Ze uit haar zorgen over moeders bronchitis en mogelijke ziekenhuisopname en kookt spaghetti voor haar.²²⁴ En ze vraagt aan haar 'Achterland' om geluidsdopjes voor moeder. Haar barak is erg lawaaiig.²²⁵

Naast de goede zorgen wil Etty vooral haar familie uit de transporttrein houden. Aan haar vriendin Milli Ortman schrijft Etty nadat ze eerst heeft beschreven hoe flink haar ouders en broer zijn over 'de zaak' van Mischa: 'De Joodse Raad vindt het nodig en heeft er op aangedrongen dat jij de zaak

²¹⁹ Hillesum, *Het werk*, 674.

²²⁰ Ibidem, 665.

²²¹ Ibidem, 655.

²²² Ibidem, 652.

²²³ Hillesum, *Het werk*, 674.

²²⁴ Ibidem, 671.

²²⁵ Ibidem, 681.

Barneveld met betrekking tot Mischa en het gezin (- je denkt eraan: ik niet) bij de Zentralstelle²²⁶ met kracht blijft bevorderen. Misschien kun je nog bereiken dat Mengelberg²²⁷ zich persoonlijk tot Rauter mengt.²²⁸ Etty benadrukt stellig dat het niet om haar gaat, maar om de familie. Mischa, zoals reeds vermeld, kon naar Barneveld, maar hij weigerde zonder zijn ouders te gaan. Etty vond die afhankelijkheid van haar broer aan zijn ouders aandoenlijk en over zijn angst dat hun ouders anders naar het oosten moeten, meende Etty dat het wel niet zo'n vaart zou lopen: 'Voorlopig houd ik ze hier.' Ruim een week later, na een angstige transportnacht waar zowel Mischa, die 'zurückgestellt' was en vader en moeder Hillesum die op de 'Elternliste' stonden aan waren ontkomen, schrijft Etty aan Millie Ortman: 'De Zentralstelle moet langs ambtelijke weg aan de commandant hier meedelen, dat mijn ouders en Mischa hier opgehouden moeten worden. Anders helpt het alles niet.' Etty geeft in de brief aan dat het lastig wordt om ze in Westerbork te houden. De 'Elternliste' staat zwak en biedt geen garanties. 'Volgende week begint het gevecht om onze ouders opnieuw.'²²⁹ In een brief aan Christine op 1 juli schrijft ze hoe hard er in Amsterdam gewerkt wordt voor Barneveld en dat zij zelf gelukkig in Westerbork mag blijven en niet bij degenen van de Joodse Raad hoort die terug moesten naar Amsterdam. Etty meent zo haar ouders te kunnen blijven beschermen.²³⁰ Maar twee dagen later meldt ze aan Klaas Smelik en zijn dochter Johanna dat haar ouders zich toch voorbereiden op deportatie, 'tenzij onverwachts Barneveld nog iets wordt.' Op maandag 5 juli vermeent Etty dat haar ouders op de transportlijst staan.

Etty schrijft dat ze direct achter allerlei instanties is aangegaan en dat de 'Elternliste' voor deze keer veilig is, 'maar tot de laatste minuut is dat niet zeker'. Het was Etty deze keer gelukt, maar ze vond het een hele bevalling. Ze deed er uitgebreid verslag van. Ze wist zelf niet zo heel goed meer wat ze nu precies had gedaan, maar plotseling dook er een mysterieuze meneer op. Volgens Etty had de man wat weg van een handelaar in blanke slavinnen, een die het prachtig 'doen' zou in een Franse film. Etty ging samen met deze man langs 'hoge omes' in het kamp en ze meende dat een soort 'onderwereld' in Westerbork zich voor haar had ontsloten.²³¹ Er stond een afspraak bij de 'Registratur'²³² op het programma en wat later volgde nog een afspraak met een, wat Etty omschrijft als 'seniel oud mannetje, die een geheimzinnige machtspositie schijnt te bekleden en die mensen van een transport vrij schijnt te kunnen krijgen'.²³³ Dezelfde dag op 5 juli vervalt de bijzondere status van

²²⁶ Zentralstelle: (*Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*) Organisatie die belast was met de deportatie van Joden uit Nederland.

²²⁷ Mengelberg: J.W. Mengelberg was dirigent en leidde het Concertgebouworkest.

²²⁸ Hillesum, *Het werk*, 643-644.

²²⁹ Ibidem, 650.

²³⁰ Ibidem, 653.

²³¹ Ibidem, 659.

²³² 'Registratur': De dienst in Westerbork waar werd besloten welke namen op de transportlijst kwamen.

²³³ Hillesum, *Het werk*, 659.

de Joodse Raad. Etty raakt haar privileges kwijt en daarmee komt ook de 'Sperré' van haar ouders te vervallen. Etty zelf is nu 'Alte Kampinsasse'. Een aantal dagen later wordt ook duidelijk dat Barneveld voorgoed verloren is. Etty dankt in een brief Milli Ortman voor al haar inspanningen. Ze schrijft dat haar ouders nu wel op transport moeten en dat er vermoedelijk niets meer aan te doen is. Mischa mag in Westerbork blijven, maar dat wil hij niet. Etty merkt op dat het noodzakelijk is haar broer scherp in de gaten te houden, want hij staat op het punt om commandant Gemmeker eens goed de waarheid te zeggen, namelijk dat hij een moordenaar is.²³⁴

Tot vier keer toe zijn de ouders door protectie van de Joodse kampleiding van de transportlijst afgehaald. Het ging om twee transporten naar Sobibor in juli 1943 en twee transporten naar Auschwitz in augustus 1943. Op 1 september 1943 schrijft Etty aan Christine dat de familie nog steeds compleet is.²³⁵ Een kleine week later volgde uit Den Haag het bevel om de familie Hillesum te deporteren en daar kon niets meer aan gedaan worden.

5.2.3 Kroniekschrijfster van een stuk geschiedenis

In maart 1941 begint Etty met het schrijven in haar dagboekschriften. Niet met de bedoeling om de 'kroniekschrijfster' van haar tijd te worden. Ze wil orde en rust brengen in haar innerlijk. Het schrijven deed ze op aanraden van Spier als onderdeel van de therapie. Etty zag hier het nut van in en het leek haar ook wel zinnig om een soort maandoverzicht te maken met allerlei banaliteiten. Een soort statistisch overzicht met wanneer ze last heeft van hoofdpijn, maagpijn en stemmingswisselingen. Over dergelijke zaken schrijft ze geregeld maar de meeste aandacht gaat vooral uit naar de relatie met Spier. Af en toe sippelen er wat gedachten door haar aantekeningen over de oorlog en de situatie van de Joden. Maar ze kiest ervoor, zeker in de eerste maanden dat ze schrijft, om daar niet te lang bij stil te staan. Maar naarmate de antisemitische maatregelen ingrijpender worden, schrijft ze vaker over haar visie op het kwaad, het lijden en het lot dat de Joden wacht. Tegelijkertijd worstelt ze met haar veronderstelde onkunde om te schrijven. Het lukt haar niet altijd om zich op de juiste manier uit te drukken, 'de eigen vorm te vinden.'²³⁶ Maar ze verwacht dat het wel goed komt met haar schrijftalent. 'Later vind ik wel de juiste penseelstreken, later als ik echt ga schrijven.'²³⁷ Etty schrijft dat ze al op jonge leeftijd het gevoel had dat haar een leven wachtte als schrijfster. Ze had vroeger altijd een visioen: 'Een smalle hand die altijd maar schreef.'²³⁸

In augustus 1941 noteert Etty in haar dagboek hoe de verschrikkingen van de oorlog haar aangrijpen, maar dat ze alles onder ogen wil blijven zien. Naast haar eigen subjectieve lijden, zoals ze dat zelf

²³⁴ Hillesum, *Het werk*, 668.

²³⁵ Ibidem, 698.

²³⁶ Ibidem, 178.

²³⁷ Ibidem, 300.

²³⁸ Ibidem, 123.

beschrijft, is er een objectieve nieuwsgierigheid in haar naar alles in de wereld. Dit maakt dat zij de 'Kroniekschrijfster wil worden van een stuk geschiedenis waar zij zelf in zit. Etty ziet dit als haar taak. In juli 1942, een aantal dagen voor ze met haar werk bij de Joodse Raad begint, schrijft Etty nogmaals over haar taakopvatting om kroniekschrijfster te worden: 'En met deze slanke vulpen zou ik nu moeten zwaaien als was het een hamer en de woorden zouden even zovele mokerslagen moeten zijn, om te vertellen over een lot en over een stuk geschiedenis, zoals het er voor dien nog niet was.' Een aantal mensen moeten volgens Etty overblijven om deze taak op hun te nemen. Etty wil een van die mensen zijn. Door haar keuze om zich naar Westerbork te laten overplaatsen, kan ze haar 'schrijftaak' vervullen. Ze meent namelijk dat ze recht van spreken heeft als ze zich zelf eerst begeeft tussen de mensen en al hun leed, midden aan het front, in Westerbork.²³⁹

Na haar eerste verblijf in Westerbork ziet ze haar taak inmiddels als een plicht, een levensplicht. Ze moet 'schrijven, noteren, vasthouden'.²⁴⁰ Omdat Etty medewerkster is van de Joodse Raad mag ze in eerste instantie onbeperkt brieven schrijven. Haar achtergebleven vrienden in Amsterdam ontvangen vaak post van Etty. In die brieven doet ze geregeld verslag van alle kampgebeurtenissen. Met name twee brieven, de eerder genoemde illegaal gepubliceerde brieven in het najaar van 1943, maakten dat Etty haar plicht om kroniekschrijfster te worden had ingelost. In de brieven doet Etty een uitgebreid verslag over de tragische geschiedenis die zich afspeelt op de hei.

De brief uit december 1942 was gericht aan twee zussen in Den Haag. Etty schrijft de brief vanuit Amsterdam tijdens haar verlof. Ze blikt terug op haar kampervaringen en de transporten in de herfst van 1942. Het is voor Etty geen eenvoudige opgave om alles te verwoorden: 'Mijn vulpen beschikt niet over die indrukwekkende accenten, om ook maar in de verste verte een beeld van deze transporten te kunnen geven.' Aan het einde van de brief stelt ze aan de geadresseerden dat zij nu het idee hebben dat ze iets over Westerbork heeft verteld. Maar Etty meent, terwijl ze zich al haar herinneringen voor de geest haalt, dat ze niet in staat is om in haar relaas alle facetten van Westerbork te schetsen. Daarnaast heeft ze het idee dat haar beschrijving eenzijdig is: 'Ik zou mij er een kunnen voorstellen dat meer vervuild was van haat en verbittering en opstandigheid.'²⁴¹

Maar haat vond Etty de makkelijke weg en daarmee wordt de situatie niet beter.

In de brief van augustus 1943 aan haar Amsterdamse vrienden, zo'n twee weken voor vertrek naar Polen, schrijft Etty over de nacht voor het transport op de dinsdag. Die nacht omschrijft ze als de hel. De chaos, wanhoop en angst onder de mensen in de barakken was groot. Etty schrijft hoe ze die nacht tomaten uitperst zodat de baby's in ieder geval iets in hun fles mee krijgen voor onderweg. Ze schrijft over een vrouw met barensweeën die naar de transporttrein wordt vervoerd, maar dan toch

²³⁹ Hillesum, *Het werk*, 563.

²⁴⁰ *Ibidem*, 568.

²⁴¹ *Ibidem*, 629.

in Westerbork mag blijven, over het lamme meisje dat hulp kreeg bij het aankleden en over de kreten van de baby's in de nacht. Ook commandant Gemmeker²⁴²beschrijft ze uitvoerig en hoe hij op de ochtend van vertrek 'zijn troepen inspecteert.' Hij doet Etty denken aan een kappersbediende, maar ook aan een stamgast in een artiestenkroeg en zijn gezicht vindt ze vrij vreugdeloos en onoprecht. Over het doel van deze brief is Etty duidelijk. Aan de ene kant geeft ze aan dat een nacht als deze niet in woorden en beelden verrat kan worden, maar aan de andere kant, vindt ze dat ze toch een poging moet wagen om het wel te proberen: 'Men voelt zich de ogen en oren van een stuk Joodse geschiedenis, men heeft soms de behoefte een kleine stem te zijn.'²⁴³

²⁴² Albert Konrad Gemmeker (1907-1982) was tussen oktober 1942 en april 1945 commandant van Westerbork. Na de oorlog werd hem tien jaar opgelegd, maar met Juliana's troonbestijging werd hem gratie verleend wegens goed gedrag. In 1951 stond de voormalig commandant weer op vrije voeten.

²⁴³ Hillesum, *Het werk*, 687.

Conclusie

‘En wat zou ik nu wèrkelijk gaan doen, vraag ik me af, als ik met die oproep voor D.land in m’n zak rondliep en over een week vertrekken moest? Stel die kaart komt morgen, wat zou je dan doen?’²⁴⁴ Deze vraag stelde Etty zich op 11 juli 1942, kort voor haar oproep zou komen voor de ‘Arbeitseinsatz’ en reeds na haar besluit om het Joodse ‘Massenschicksal’, het gemeenschappelijk Joodse lot waar niemand zich aan mocht onttrekken volgens Etty, te delen. Etty’s keuze om af te zien van de onderduik heeft een grote rol gespeeld in de beoordeling van Etty als persoon, stelt Smelik. Dit is echter niet de taak van de historicus om achteraf, wat altijd makkelijk is, te oordelen. Oordelen en meningen over Etty liepen sinds het verschijnen van de eerste dagboek aantekeningen sterk uiteen. Etty werd egocentrisme verweten, ze zou er alles aan gedaan hebben om uit de trein te blijven en ze was ‘niet Joods genoeg’. Aan de andere kant werd Etty als heilige gezien en als mystica; ze ging vrijwillig naar Westerbork en koos moedwillig voor haar noodlottig einde. Dit beeld werd deels veroorzaakt door bepaalde tekstselectie en de inleiding van Gaarlandt. Maar Etty was geen heilige, geen mystica en ook geen egoïste. Etty was vooral menselijk en juist in haar tegenstrijdigheden die uit haar dagboek spreken, komt juist die menselijkheid aan het licht. Van den Brandt benadrukte al het belang dat Etty niet in clichébeelden gevat moet worden. Dat draagt niet bij aan meer inzicht en geeft juist een vertekend beeld van wie zij was. Zonder Etty neer te zetten als ‘soefimeesteres’, ‘heilige’, ‘mystica’ of goeroe, is ze al bijzonder genoeg omdat zij een document heeft achtergelaten dat niet alleen getuigt van groot literair talent maar ook van het vermogen om in de meest afschrikwekkende tijd uit de geschiedenis de eigen koers te blijven bepalen en ‘omgangsgebaren’ te vinden met de naziverschrikkingen.

In dit onderzoek is getracht om Etty’s keuze om niet onder te duiken te benaderen vanuit haar handelingsvrijheid, *agency*, en de vraag te beantwoorden: Op welke manier gaf Etty Hillesum zelf invulling aan haar lot? Na een uiteenzetting in het eerste hoofdstuk van de grote verscheidenheid aan literatuur over Etty is in het tweede hoofdstuk een biografische schets gegeven van Etty Hillesum. Zij komt daarin naar voren als iemand die vooral zichzelf probeerde te zijn, daarmee worstelde en daarom in therapie ging bij Julius Spier, die in haar dagboek een prominente rol speelt. Met maatschappelijke conventies leek Etty niet veel op te hebben. Etty was Joods op haar eigen manier, ze geloofde in haar ‘eigen God’ en ook in haar liefdesleven liet ze zich niet veel gelegen aan ‘de algemene standaard’; ze had een relatie met twee veel oudere mannen, voelde zich

²⁴⁴ Hillesum, *Het werk*, 513.

aangetrokken tot vrouwen en een huwelijksleven met kinderen, waar volgens Etty de meeste meisjes van dromen, leek haar niets. Etty wilde studeren en vooral schrijven.

Etty liet de buitenwereld niet bepalen hoe zij moest leven. Het derde hoofdstuk ging over Etty's voorstelling van het Joodse noodlot, het 'Massenschicksal' zoals Etty dat noemt. Maar wat was dat lot? In de literatuur is soms stellig beweerd dat Etty wist dat de vernietiging wachtte. Zij is willens en wetens haar dood tegemoet gegaan. Dit droeg bij aan de beeldvorming van Etty als een soort martelares die bewust voor de dood koos. Maar uit Etty's dagboeken blijkt juist een enorme tegenstrijdigheid in haar voorstelling van het noodlot. En daarnaast was er het noodlot van haar volk, dat Etty wilde delen, maar was dat dan perse ook haar eigen individuele lot? Etty schrijft geregeld over de toekomst, ook als ze al in Westerbork zit. Zoals ze zelf schreef, was het het beste om zich niet in te stellen op de ondergang en ook niet op behoud. Etty wist niet wat haar te wachten stond. Van der Boom meende al dat 'weten' een complex begrip is, omdat het kennis impliceert, wat in de oorlog lastig is. Etty's dagboek aantekeningen lijken dit, juist door de tegenstrijdigheden in haar voorstelling van het noodlot, te bevestigen. Etty wist niet wat haar stond te wachten. Ze stelde zich een zwaar lot voor, misschien dat ze een arbeidskamp niet zou overleven, maar toch houdt Etty hoop op een toekomst. Er moesten immers ook een aantal mensen overblijven die konden getuigen over dit stuk geschiedenis, meende Etty. Etty deelde het lot van haar volk op grond van haar eigen voorstelling.

In hoofdstuk 4 en 5 ging het om Etty's *agency*, haar handelingsruimte. Die handelingsruimte van de Joden tijdens de vervolging was groter dan lange tijd werd gedacht. Ronald J. Berger gaf aan dat het dominante beeld in de geschiedschrijving over het Joodse slachtofferschap vooral was dat Joden zich passief naar de slachtbank hadden laten leiden en hun lot accepteerden. Berger geeft aan dat dat beeld nu genuanceerder is en ook Van der Boom meent dat ondanks dat de vrijheid begrensd was er toch ruimte over bleef voor keuzes. Etty bevestigt dit. Etty accepteerde het 'Massenschicksal, wilde het zelfs delen, maar wel onder haar eigen condities.

In het vierde hoofdstuk stond Etty's innerlijke handelingsvrijheid centraal. Hiermee doelde ik op haar keuze om zich op een bepaalde manier te verhouden tot de Jodenvervolging en het kwaad. In lijn met Smelik heb ik een aantal aspecten van Etty's houding belicht. Als eerste valt op dat Etty de haat tegenover de vervolger afwijst. Dit gaat niet zonder slag of stoot, want Etty moet eerst, zo vindt zij, de haatgevoelens in zichzelf bestrijden. Dit betekende niet dat Etty geen oog had voor het kwaad van de nazi's, maar het was volgens haar het systeem dat kwaadaardig was waar individuen in verstrikt raakten. Die individuen waren het meest beklagenswaardig. Humor en de schoonheid van de natuur zijn wat onderbelichte aspecten in Etty's houding die geregeld in haar dagboek aantekeningen opduiken. Frankl wees op deze aspecten die van een bepaalde mate van wat hij noemt 'levenskunst' getuigen. Mensen zijn geneigd om juist humor in te zetten in moeilijke omstandigheden vanwege de

relativerende werking ervan. Dit gold in een bepaald opzicht ook voor de gerichtheid op de natuur wat hij in verband brengt met een verinnerlijkingproces. De keuze om naast de ellende de mooie dingen in het leven te zien, stelde haar in staat om met de vervolging om te gaan om er, in Etty's woorden, omgangsgebaren mee te vinden. Een van die omgangsgebaren was ook het accepteren van het 'Massenschicksal', wat vooral bestond uit de onzekerheid, geen ondergang en geen behoud, over de toekomst. Etty meende dat geestelijke voorbereiding van het grootste belang was. Met een krachtig innerlijk kon het noodlot gedragen worden als onderdeel van het leven. Tot slot is stilgestaan bij Etty's keuze om naar 'het front' gaan. Vast stond voor Etty dat ze het lot van haar volk wilde delen, dus onderduiken was voor haar geen optie. Zij wilde zich niet onttrekken aan een gemeenschappelijk lot, maar het ook niet passief ondergaan.

Naast haar 'innerlijke handelingsruimte' is in hoofdstuk 5 Etty's 'externe handelingsruimte' beschreven. Daarmee doelde ik op haar keuze om bij de Joodse Raad te werken, zich te laten overplaatsen naar Westerbork en na meerdere malen verlof ook weer terug te keren naar het kamp. Etty had zichzelf namelijk aantal doelen gesteld. Ze wilde niet zomaar het lot delen, maar ze wilde haar medemens bijstaan. Ze wilde iets betekenen voor haar volk. Daarnaast wilde Etty de kroniekschrijfster van haar tijd worden en recht van spreken hebben na de oorlog. Etty wilde alles meemaken en het begrijpen en vastleggen voor later. Door bij de Joodse Raad te gaan werken, eerst in Amsterdam en kort daarna in Westerbork, creëerde Etty de omstandigheden om haar doelen te bereiken.

Ze solliciteerde echter met grote weerzin bij de Raad. Ze keurde het 'zich verdringen om een stuk drijfhout' af en voor haar collega's bij de Raad had ze geen goed woord over. Ze vond het van zichzelf eigenlijk niet in orde en ze schrijft dan als ze wordt aangenomen dat God toch iets anders met haar voor zal hebben. Hans Bendien merkte hierover op dat Etty last had van schuldgevoel en daarom overplaatsing aanvraag naar Westerbork. Dat zal een rol gespeeld hebben, want ze geeft zelf ook aan dat de geschiedenis hier (de Joodse Raad) later nog over zal oordelen, maar Etty had al besloten de onderduik af te wijzen, haar medemens tot steun te willen zijn en geschiedenis te willen schrijven. Zij moest dus in Westerbork terecht komen in een zodanige positie dat ze haar doelen ook in de praktijk kon brengen. Etty moest naar 'het front'. Als dan later haar ouders en broer komen, heeft ze nog een doel: de familie uit de deportatietrein houden. Etty creëerde hiermee dus de handelingsruimte die ze nodig had. Zo ging ze meerdere malen met verlof en toen ze ziek werd, verbleef ze geruime tijd in Amsterdam. Daarover schreef ze zelf dat ze om haar werk te kunnen doen, wel in goede conditie moest verkeren. Na haar verlof en met haar ervaringen in Westerbork koos Etty er toch steeds voor om terug te keren. Etty is niet in al haar doelen geslaagd. Voor haar ouders en Mischa heeft ze zo goed mogelijk haar best gedaan om het verblijf in het kamp te verlichten en heeft ze zich ingezet om ze uit de treinwagons te houden, maar uiteindelijk heeft ze haar familie niet

kunnen behoeden voor het noodlot. Barneveld was voor Mischa van de baan. Door Van Oord is aannemelijk gemaakt dat wat hij aanduidt met het 'Mischa-motief' zeer waarschijnlijk de doorslaggevende rol heeft gespeeld in de onverwachte en noodlottige deportatie van de Hillesums en die trein moest ook vol. Maar in haar missie om de kroniekschrijfster van haar tijd te worden, is Etty geslaagd.

'Een mens moet z'n weg, die hij meent te moeten gaan, maar gewoon verder gaan, onder wat voor omstandigheden ook. Ik geloof overigens helemaal niet aan "omstandigheden". Er blijft nog altijd ergens een kleine speelruimte, waar men zijn eigen leven bouwen kan. Eenvoudig is dat hier niet, maar waarom moet het altijd eenvoudig zijn?'²⁴⁵

²⁴⁵ Hillesum, *Het werk*, 876.

Literatuur

Bendien, H., Mythe-vorming over de heiligheid van Etty Hillesum'in: *De Gids*, 153^e jaargang, nr.3, 1990.

Bergen, L., *Albert Konrad Gemmeker. Commandant van Westerbork*. (Soesterberg 2013).

Bergen, L., *Etty Hillesum. Haar voorstelling van het Joodse noodlot* (ongepubliceerd werkstuk Opleiding geschiedenis Universiteit Leiden, 2007).

Bergen, L., *Het kwaad en God*. (ongepubliceerd paper Opleiding Godsdienstwetenschappen Universiteit Leiden, 2010).

Berger, J., Ronald, Agency, Structure and Jewish Survival of the Holocaust: A Life History Study in: 'The Sociological Quarterly, Vol. 36, 1 (1995) 15-36.

Boas, H., Etty Hillesum in niet-Joodse en Joodse ogen in: *Neveh Ya'akov. Opstellen aangeboden aan DR. Jaap Meijer ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Assen 1982).

Boom, B., van der, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust*. (Amsterdam 2012).

Brandt, R., van der, *'Heilige, heldin of.....? Lezing Soeterbeeck Programma, Radboud Universiteit Nijmegen* (2014).

Brandt, R. van den en Smelik, K.A.D. (red.) *Etty Hillesum in facetten*. Etty Hillesum Studies I. (Budel 2003).

Brandt, R. van den en Smelik, K.A.D. (red.) *Etty Hillesum in context*. Etty Hillesum Studies II. (Assen 2007).

Brandt, R. van den en Smelik, K.A.D. (red.) *Etty Hillesum in discours*. Etty Hillesum Studies III. (Gent 2011).

Dresden, S., Etty Hillesum: identiteit als opgave en oplossing in: 'De Gids', jaargang 153, nr. 3, 159-169.

Ensel, R. en Gans, E., De inzet van joden als 'controlegroep'. Bart van der Boom en de Holocaust in: 'Tijdschrift voor geschiedenis', jaargang:126, nr. 3, 388-396.

Frankl, E., Viktor, *De zin van het bestaan. Een psycholoog beleeft het concentratiekamp en een inleiding tot de logotherapie* (Rotterdam, 1978).

Gaarlandt, J.G. (red.), *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'. Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum* (Amsterdam 1989).

Herzberg, A.J., *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945* 9 Amsterdam 1985).

Hillesum, E., *Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum, 1941-1943*. Ingeleid door J.G. Gaarlandt. (Weesp 1981).

Hillesum, E., *Het werk 1941-1943* (zesde druk; Amsterdam 1986).

Langer, L. Lawrence, *Admitting the Holocaust* (New York 1995).

Leibovici, S., Etty Hillesum als soefimeesteres in : 'De Groene Amsterdammer' 19 januari 2000, nr. 3.

Molen, J., van der en Klaas A.D. Smelik, *Ik zou lang willen leven. Het verhaal van Etty Hillesum* (Amsterdam 2014).

Nagel, A., Julius Spier, chiromanticus of chiroloog? In : 'Tijdschrift voor parapsychologie en bewustzijns onderzoek', jaargang: 2008, nr. 2, 19-24.

Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, DL II ('s-Gravenhage 1965).

Regenhardt, J.W., *Mischa's Spel en de ondergang van de familie Hillesum* (Amsterdam 2012).

Todorov, T., *Facing the extreme. Moral life in the concentration camps*. (New York 1996).